

УДК: 393; 398.3

Володимир ГАЛАЙЧУК

ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ ПРО СМЕРТЬ ТА ПОМЕРЛИХ НА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІЙ ВОЛИНІ

Висвітлюються традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині. Розглянуто народні погляди на смерть і потойбічний світ. Описано комплекс похоронно-поминальних звичаїв та обрядів. Особлива увага вділена випадкам відхилення від норми: дочасній чи важкій смерті, вторгненню покійних чи їхніх душ у світ живих людей. Проілюстроване місце уявлень про посмертне існування душі у народному календарі та демонології волинян.

Ключові слова: історико-етнографічна Волинь, смерть, покійник, домовик, відьмар, самогубець, потерчата, русалки.

© В. ГАЛАЙЧУК, 2017

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 6 (138), 2017

Як і загалом в Україні, на Волині один із найкolorитніших пластів духовної культури зумовлений вірою в посмертне існування душі.

Українська історіографія на поховально-поминальну тематику представлена на сьогодні низкою потужних праць народознавців минулого, серед яких класикою стали розвідки Олександра Котляревського [14], Володимира Гнатюка [6], Зенона Кузелі [16; 17], Філарета Колесси [12]. Не припиняється робота у вказаному напрямку й нині [8; 13; 25; 20].

Не оминули увагою дослідники й теренів історико-етнографічної Волині. Спеціально чи принагідно, здебільшого у зв'язку з різноманітними аспектами народного календаря чи демонології волинян, похоронно-поминальної обрядовості та пов'язаних із нею вірувань окремих районів Волині торкалися Павло Чубинський [28; 29], Ізидор Коперницький [31], Микола Теодорович [26; 27], Броніслав Сокальський [32], Леонід Ленчевський [18], В'ячеслав Камінський [9], Василь Кравченко [11], Ярослав Пастернак [22] та деякі інші автори. В одній із праць Івана Біньковського [1] спостерігаємо й спробу узагальнити волинські матеріали.

Чимало відомостей із зазначеної тематики зафіксовано упродовж навчальних практик студентів кафедри етнології ЛНУ ім. Івана Франка, які відбувалися на Волині. Вони суттєво доповнюють уже знайомий дослідникам фактаж, щонайменше щодо географії поширення того чи іншого явища. Відтак на основі вже опублікованих джерел і з суттєвим додатком власних та студентських польових етнографічних матеріалів спробуємо, за прикладом І. Біньковського, подати загальну картину традиційних уявлень волинян про смерть та померлих.

Насамперед варто констатувати, що позараціональні уявлення у рівній мірі стосуються як душ дочасно померлих людей (що померли «без пори», так званих «безпірних»), так і тих, що померли «своєю» смертю. Шлях «безпірних» душ на «той світ», однак, значно важчий і триваліший.

Непрямі свідчення пов'язують локалізацію потойбічного світу з небом, при цьому яскраво вираженим є мотив дороги. Зокрема, замість сказати «помер» подекуди кажуть «*пішов зорі щитати*»¹, а обряджаючи покійника, давніше навіть замоту-

¹ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколоси Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Вознюк Ганни Іванівни, 1922 р. н., уродженки с. Горанка.

вали йому ноги полотном, «шоб на той світ босому не йти»².

Смерть добродісної людини «гарна», «людська», «християнська», натомість грішник перед смертю «мусить добре ногами посовати», а за особливо грішних, злих людей кажуть, мовляв «собаці собача й смерть» [1, с. 236—237]. Якщо людина помре так, що навіть тіла нема як поховати (з'їдять вовки, згорить, потоне й тіла не знайдуть), це сприймали як Божу кару за гріхи [1, с. 238]. Хто ж помре на Великдень (як варіанти — у будь-який з трьох днів Великодніх свят чи у Світлий тиждень), — душа того йде одразу до раю, яким би грішним не був, адже ворота раю у цей час якраз «отворені» [1, с. 259]. Померлі дівчатами начебто мають більше «благодати» від заміжніх, також «щасливими» вважали жінок, що померли при пологах [22, с. 322, 323].

За уявленнями з Жовківщини, «душі в небі не дармують. Они там всьо роблять, от як сніг, град тощо»; у пеклі ж «наладують візок смолов, підпальють, запримуть в него душі, і кажуть везти. Вогонь там за'вжди по ногах смалит, а чорти ще га'рапами по плече'х смальють» [22, с. 335—336]. Душу воліняни уявляють як певну ефірну субстанцію, схожу на людину при житті. Водночас земне життя асоціюється не з душею, а з духом. У цьому сенсі показовим є прокльон «щоб з тебе пара вийшла», що буквально означає «щоб ти помер».

Особливих уявлень про персоніфіковану Смерть на волинських теренах, на жаль, виявити не вдалося, хоча й тут, як і повсюдно в Україні, можна почути про неї як про кістяка чи стару бабу з косою. За відомостями зі Старокостянтинівщини, у селян збереглося уявлення, що «смерть косою відрубує голови»; якщо людина помирала від хвороби, пов'язаної з «колотим» боєм, то смерть уявляли з шилом; якщо від болю в голові, смерть уявляли з молотком [18, с. 70—71]. Персоніфікована смерть є й персонажем відомої на Волині казки «Смерть за куму» [30, с. 441—442].

Як і повсюдно в Україні, на Волині вірять, що смерть віщує певні прикмети [18, с. 71—72]; низку таких прикмет подав П. Чубинський, зазначивши, що всі вони «майже повсюдні», а через те, на

² Зап. Наталія Єзерська 09.07.2006 р. у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Шурило Віри Власівни, 1932 р. н.

жаль, чітко не окресливши території побутування: [29, с. 697—698].

Зокрема, якщо присниться, що випав зуб, то якщо з кров'ю — це на смерть когось із близької рідні, якщо без — чекає втрата з далекої родини. На смерть — коли вие собака (як вие мордою догори, то на пожежу чи падіж худоби, а як мордою донизу — на смерть когось із людей [18, с. 72—73]; на смерть, якщо вие, обернувшись у сторону хати [1, с. 233]). До смерті когось з рідні, коли сниться, що руйнується хата (упала стеля, відійшла стіна, розвалилася піч тощо): «В мене брат вмер молодий, тридцять років. То снилося в батька, шо стіна одийшла в хаті наший»³, «Якщо десь [уві сні] обвалиться в углі, чи стіна, то кажуть, шо тоже недобре, таке як на смерть»⁴.

Також «до смерті» — коли сниться, що подерлися чоботи (повідлітали підшви); що ти захлинувся, тонучи у брудній воді; коли бачиш бійку «до крові»; бачиш себе у дзеркалі [1, с. 232].

Це одна прикмета на смерть, коли сниться, що ведеш з дому худобу: «Якщо [уві сні] корову ведеш чи теличку, то це душа, то ето законно, то я вже на собі переконалася. Якшо ведеш з дому, значить, тоже недобре шось»⁵.

Смерть означав один з варіантів відомого гадання на Андрія, коли кожна з дівчат випікала свою «балабушку», яку мав з'їсти собака: «А ми пустили, то йдну [балабушку] собака вхопив — заніс під друге стуло, вигарбав ямку, закопав, і всьо. Кажут, шо та вмере. І так і було — через рік уме'рла»⁶.

Смерть віщувало, якщо у часі вечері перед Різдом на підлогу впала ложка: «Перед вечерою клякли помолілися, часник поклали від лихого, шоб лихий до хати не приступив, і не має впасти

³ Зап. Марта Кулакова 05.07.2009 р. у с. Колесники Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Козак Людмили Миколаївни, 1950 р. н.

⁴ Зап. М. Кулакова 14.07.2009 р. у с. Угольці Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Воробей Апанасії Іванівни, 1944 р. н.

⁵ Зап. М. Кулакова 14.07.2009 р. у с. Угольці Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Воробей Апанасії Іванівни, 1944 р. н.

⁶ Зап. 14.07.2014 р. у с. Філіополь Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Паламарчук Лукії Якимівни, 1922 р. н.

лижка на землю, бо як впа'де лижка, то вже хтось помре, віді'йде (А нам впала лижка — то мій син помер)»⁷.

Якщо на «Кутю» глянути крізь вікно на тих, хто вечеряє, то на чиєму місці буде порожньо або побачиш так ніби тінь*, той до другої «Куті» не доживе [1, с. 234].

На Жовківщині вірили, що «як при вечері (на Святвечір. — В. Г.) хто пчихне, то з тої хати мусить хтось вмерти до року, а як хто гикає, то кажуть: «мерлі згадують на тамтім сьвіті». Як впаде на землю пиріг або яке інше тісто з рук, то також хтось вмере» [22, с. 328].

Близьку смерть господині, господаря чи когось із сім'ї визначали за тим, як випікалася паска: «Якщо паска не потріскала, то ніхто того року не помре»⁸, «Якщо паска залежитья в печі, то з сім'ї хтось помре до наступного Великодня»⁹, «Як западеця паска, то паршиво, то хадзайка чи хадзайн помре»¹⁰. Натомість висока гарна паска була доброю ознакою.

До наступного Великодня помре той, кому на розговини гикнеться освяченим яйцем [1, с. 234].

Якщо під час вінчання у кого з молодих тмяно горить свічка, або й взагалі погасне, то він скоро помре [27, с. 530].

Смерть означало десь випадково побачити свого «двійника», — це начебто твоя душа чи твій ангел; якщо у хаті лунко, як постріл, «тріскала» ікона чи що-небудь з меблів; якщо тріскала шибка; якщо розривалася обручка певної людини; ікона падала зі стіни без видимої причини; якщо уночі в шибку раз чи кілька разів удариться птаха [1, с. 233, 234, 235].

Також на Волині трапляється уявлення, що не можна обзиватися, якщо уночі наче хто гукає тебе за вікном, особливо якщо недавно у сім'ї хто помер:

«В мене мама вмерли, то цей... в мене була оця до'чка... три неділі, як мама вмерли, — то вони мене, щоб це, може, я не засинала, чи шо, — тако в окно тихенько стукали. Так оце я тоже кажу, шо як хто стукає в окно, то не вибігай з хати... Було в мене' — брата двоюрі'днього жінка — так як хтось гукав неї. І вона вийшла, і неї так як паралізувало. Так як би шось уночі гукнуло неї, вона вийшла. То вона довго мучилася, пока одийшла. По бабах ходила... Як отаке, шо не знаєш, хто гукає... То я й сама кажу', шо в мене тоже мама стукали, — то це як хтось-то вмер, то не вихо'дить на двері, бо це погано»¹¹. (Децьо виразніше звучить мотивація цієї заборони в одній із розповідей з Полісся: «А мені самой є придибаха така, шо мене гукає. Так гарно уночі я сплю. Підходить под укну: «Хвеню!» А мені люди кажуть: «Не обзивайсь, бо нельзя, це вже як гукає, то скоро вмереш». Коли не обзиватися, то несправедливий буде сон і тебе це не забере»¹²).

Помре хто-небудь у хаті, в якій горітиме водночас три свічки чи взагалі три вогні [1, с. 233]. Якщо ходити взутим на одну ногу — помре хто-небудь з батьків (Таке уявлення побутує на Кременеччині, Сокальщині).

Одна з найпоширеніших прикмет — що на смерть чи інше нещастя курка нібито співає півнем. В такому випадку її, як правило, рубали (іноді лише підрізали язика): «Як курка співає, то казали — курі'й. Зарізают. Кажут, шо це погано в обійсті»¹³, «Як курка співає як півень — то то не на добре. Рубали»¹⁴, «Як курка співає, то різали — то шось паршиве, на шось вона співає»¹⁵, «Як курка співає, то паршиво. То буде або мрець, або яка неприятность»¹⁶, «Як курка співає, то неї тре'

⁷ Зап. 11.07.2012 р. у с. Соколя Буського р-ну Львівської обл. від Затхей Ольги Михайлівни, 1935 р. н.

* В оригіналі публікації, очевидно, помилово замість «тень» надруковано «пень».

⁸ Зап. Ольга Олексин 08.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Чорної Софії Василівни, 1925 р. н.

⁹ Зап. О. Олексин 07.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Гаврилюк Зінаїди Сергіївни, 1924 р. н.

¹⁰ Зап. 09.07.2014 р. у с. Петриківці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Павлюк Надії Арсенівни, 1937 р. н.

¹¹ Зап. 14.07.2013 р. у с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Зосінчук Надії Степанівни, 1951 р. н.

¹² Зап. 18.08.1994 р. у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від Цудінович Федори Климівни, 1917 р. н.

¹³ Зап. 08.07.2014 р. у с. Воронівці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Крутін Марії Семенівни, 1941 р. н.

¹⁴ Зап. 14.07.2010 р. у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. н.

¹⁵ Зап. 05.07.2014 р. у с. Пагурці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Козак Тетяни Тодосівни, 1938 р. н.

¹⁶ Зап. 09.07.2014 р. у с. Петриківці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Павлюк Надії Арсенівни, 1937 р. н.

голову одрубать, бо це вона, кажуть, приспівує якусь недобре. В хаті шось буде недобре»¹⁷.

Трапляється, що таку курку «міряли» до порога, а рубали лише тоді, якщо голова припаде до порога: «Як курка співає, то мірають. Перекидають нею. Якщо впаде головою до порога, голову одрубують, а якщо хвостом — хвоста»¹⁸ [1, с. 234].

Водночас на Волині побутують варіанти оповідки, яка боронить птаху від загибелі: «Колись ще розказували, як курка заспіває — якась признака недобра. Як жили одноосібно, на полі там в кожного були коні, і хазяїнували, нажали жита, і він нагрузив те жито, привозить додом — ходить курка з курчатами. Він — но в двір, а та курка залопотала крилами і заспівала. Чоловік злякався і думає, що ж таке це має бути? І взяв да й її зарубав... Сниться йому — що ти осиротив моїх дітей — тепер і тобі буде»¹⁹.

Повсюдно як прикмету на смерть трактували, якщо біля хати розпугується «попугай» (чи «пужчик», «путькало», — пугач). Зокрема, про це йдеться у такій бувальщині: «О, було мені, там артіль була, ще за Союзу, діжурила там я. І там всередині десь був пужчик. Виходжу я тако ввечері — кричить: «поховав!», «поховав!» Кого поховав? А так знаєте, геть і заговарує, знаєте, каже, — «малий», «малий»... Що це таке? Як я йду вранці вже — кажуть, там в єдних помер хлопчик малий. І так гарно виговарує — «малий», «малий». Ну, ничо', — пройшло трохи, виходжу знов на двір, а він там в артілі на горі жив: кричить — «поховав!», «поховав!» Кажу, кого вже поховав? «Ве-ве-вевикий, вевикий»... Кажу — великий хтось, великий. Як я йду — там недалеко за магазином, кажуть, там єдна, Ганя, померла в больниці. На тобі, бачив чи ні?»²⁰

¹⁷ Зап. 08.07.2013 р. у с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Легінчук Лідії Юхимівни, 1947 р. н.

¹⁸ Зап. 07.07.2013 р. у с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл. від Кучер Віри Олександрівни, 1931 р. н.

¹⁹ Зап. М. Кулакова 07.07.2009 р. у с. Бугрин Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Оксентовича, 1923 р. н.

²⁰ Зап. М. Кулакова 13.07.2009 р. у с. Бухарів Острозького р-ну Рівненської обл. від Гринь Софії Семенівни, 1922 р. н.

У тих районах, де побутують уявлення про домовика як про «домашнього чорта», вірять, що з часом та сім'я, де його мали, повмирає: «У нас в селі був в чоловіка домовик. То вже шмат років, ще ми малі були. То не їдно казало, що ходит якусь страхоття коло них по дорозі. Але вони мали всьо-всьо на городі. Ні в кого не буде тіко як в них, а в них буде. В них був такий хлівець, що вони його ніколи не розбирали, а тіко ладили — воно там жило. А де вони його поділи? Воно за кількох років позабирає голови, і повмирають люди, господарі'. Так вони і повмирали, вимерли всі. То недобре. Нездорові були всьої час»²¹.

Побутує на Волині й відома оповідка про розмову волів чи коней і смерть їхнього господаря. На Бусьчині й Гоцанщині співвідносили цей сюжет з ніччю перед Різдом, на Хмільниччині з новорічною ніччю, на Бродівщині з Йорданською Вілією:

— «Казали, що худоба на Різдо вуго'ре. Господар один пішов, то йому сказали, що на другий рік відвезут тебе на цвинта'р, — то вже ніхто не йшов»²².

— «Я пам'ятаю, що мені баба розказувала, як вона чула, що худоба розмовляє. Один хазяїн, каже, на Святий вечір повечеряв, вийшов закрити хліва і чує, як кінь каже: «Лягаймо відпочивати, бо в завтра хазяїна на могилки повезем». А цей хазяїн каже: «Як!? Та ж оце вийшов... Та якого хазяїна!?» А він ліг да й помер. Оце мені так баба розказувала»²³.

— «У нас було два чоловіки таких... Що казали, що худоба говоре на Но'вий рік. А вони кажут — о, ми підем послушаем. Пішли вони, полягали в яслах, вже будут слухати... А то були два воли... Лежат, вже той час підходе, і їден віл до другого говоре, шо: «Лежим, брате, годдиха'ймо, бо буде'м свого хадзяїна на кладьбіще ве'зти». Каже, вони полякалися, з тих ясе'л — хода!.. Як, каже, через днів два — той хадзяїн вмер, та й таки ті воли повезли»²⁴.

²¹ Зап. 07.07.2010 р. у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. від Юзвик Євгенії Купріянівни, 1932 р. н.

²² Зап. 10.07.2012 р. у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. від Бозунь Ярослави Дмитрівни, 1933 р. н.

²³ Зап. Марія Савка 04.07.2009 р. у с. Вільгір Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Денисюк Тамари Федосіївни, 1953 р. н.

²⁴ Зап. 14.07.2014 р. у с. Філіополь Хмільницького р-ну Вінницької обл. від Паламарчук Лукії Якимівни, 1922 р. н.

— «Колись мама казала, що на Меланки треба худобі добре давати їсти, бо вони балакають на Меланки. Це, кажуть, їден хадзяїн: «Це кажуть, що балакають корови. Я піду послухаю...» Ка'е — в дванадцять часов ночі вони балакають. Ну, коні, корови! — вся худоба. Да дав їй їсти, все... Сам десь ліг, послухати... Каже корова: «Добре, — ка', — їсти ниньки дали...» А коні кажуть: «Ми тожте будем добре їсти, бо взавтра хадзяїна на цвинтар повезем»²⁵.

Перед смертю люди начебто мають здатність бачити померлих: «В мене мама як помирала, позвонили мені, що погано [їй], я поїхала, то вона цілу ніч сидить, не спала. Я біля неї лежу, вона сидить, сидить, каже — доню, шось мама мої ходять під хатою (а вже давно її мама померла), і тато ходять, і сестра, і брат, — і всі оці покойні близькі, всі попід вікнами їй показуються, ходять попід хатою. І вона десь через тиждень померла»²⁶.

Нібито здатні вони бачити і майбутнє, пов'язане зі смертю інших: «В мене мама як вмирала, то всі душі бачили, і хто коли помре, казали, в селі. Кажуть — буде перше вмірати Стах, далі Розумний, той, той... І всіх померлих вони тоді бачили, і переказали, хто за ними вмре, і так і вийшло. Казала мені корову продати, а я не продала, і корова — труїли пшеницю — да їй нема корови. І якоюсь такою мовою вони говорили... Я питаю: «Мамо, що то за мова?» — «А, ти будеш боятися...»²⁷

Загальним є переконання, що перед смертю людина «нудить світом»: їй ніщо не миле і нічого не хочеться.

Природним було дати людині «відійти» спокійно. Зайвий лемент перешкоджав би їй у цьому: «В'обше в таких случаях, як людина помирає, то вже її не треба перебивати, хай вона помре. Бо є — як стануть там виццать чи кричать... За старим, то вже не таке, а як за молодим яким, що вже от на лаві смерті, то як стануть піднимать такий алярм, то ше воно буде мучиться. Так воно в за-

коні — як вже вмирає, нехай собі спокійно вмирає. Має бути спокійно в хаті»²⁸ [31, s. 143].

Окремий пласт пов'язаних зі смертю та померлими вірувань стосується смерті чародійників, відьмарів тощо. Як і повсюдно в Україні, на Волині вірять, що чародії важко конають, доки не передадуть своє «знання»: «Як то були ворожки, паршиве людя робили, то вона спокійно, та ворожка, не вмре»²⁹. Вони або просять когось забрати його від них, або передають самочинно з якою-небудь річчю, зі склянкою води, наприклад. Важко конають, іноді при цьому «ревучи по-товарячи», й великі грішники.

Як правило, чародій помирав аж тоді, коли над його ліжком (над головою) зривали «стіль», бодай одну дошку, «щоб пішла душа»: «Вмирає довго, мучиця, то визивали священників, щоб молебень читали над ними, або зривають стелю, три чи дві доски підривають, де він лежить, протів його»³⁰, «Багато є таких. Відьмури'. Вони і молоко забирають, і людя знають що зробить. Вони й тяжко вмирають. В нас осьде їдна жінка на тій вулиці, то дожила до старих літ — да їй виносили. Мучилася, вмирала, — на дорогу в колюжу виносили. Вже вмирала, Юстина звалася баба, — вмирає так тяжко — і не може вмрети'. За неї — в радно да їй в калюжу. Винесли в колюжу — не вмирає. Шо ж з нею робить? Занесли в комору, да дилину, дошку їдну на стелі зорвали над нею, да тоді вмрла' (можна хоч і в хаті, але ж в хаті не хотіли дошки зривать). Вона не передала нікому, да її тяжко було вмирати, а є такі, що передають, да їй легше вмре»³¹.

В іншому, доволі рідкісному варіанті, отвір робили у комин: «Кажуть, що відьмі дуже тяжко є вмірати. Кажуть, що роблять отвір в димар, шоби їй було легше»³². У комині відьми перед смертю ба-

²⁵ Зап. 04.07.2014 р. у с. Морозівка Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Саволук Ганни Ксенофонівни, 1932 р. н.

²⁶ Зап. М. Кулакова 13.07.2009 р. у с. Бухарів Острозького р-ну Рівненської обл. від Гринь Софії Семенівни, 1922 р. н.

²⁷ Зап. 14.07.2007 р. у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

²⁸ Зап. М. Кулакова 07.07.2009 р. у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Оксентовича, 1923 р. н.

²⁹ Зап. Андрій Зюбровський 13.07.2006 р. у с. Кімнатка Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олещука Миколи Григоровича, 1961 р. н.

³⁰ Зап. 05.07.2009 р. у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. від Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. н.

³¹ Зап. 08.07.2009 р. у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. від Карп'юк Антоніни Венедівни, 1938 р. н., уродженки с. Новоставці.

³² Зап. Ірина Бабій 10.07.2006 р. у хут. Підгора с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від

чать нібито щось, чого інші люди побачити не можуть: «От, моя дядина як умирала, то я коло неї сиділа. Бо дочка її поїхала десь до сестри у Вінницю, і каже — посидь із матір'ю. То я сиділа... Я не можу всидіти з нею. Вона як не туди влізе, то туди. То піде в комин заглядає... Де от па'лицця. В комин заглянула: «Їдна, дві, три, штири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одина'дцять, дванадцять, тринадцять, штирна'дцять, п'ятнадцять. О — є всі...» То вже вона шось знає чи шось бачить... Вже я її запровадила, шоб вона лягла, подивилася я — нема нічого... То вже вона шось бачила... Шось вона ж бачит, якусь халеру...»³³

Також тому, хто важко помирав, давали в руки страсну свічку (це — «для душі освіченіє» [11, с. 106]), клали його на околіт (обов'язково — без перевесла), забирали з-під голови подушку або перекладали його з ліжка на підлогу чи й узагалі виносили у комору чи надвір у калюжу, відкривали вікна, двері й комина, «шоб душа вийшла надвір». На Новоград-Волинщині конаючому клали під пахви жмуток «маруни» (різновид ромашки зі специфічним запахом) або давали йому напитися води, якою попередньо змили навхрест ікону [31, с. 142]. Зазначимо все ж, що ці варіанти не обов'язково стосуються чародіїв. Якщо конаючий перебував при свідомості, він просив прощення у того, перед ким завинив, вказуючи, що саме лихого заподіяв. Після відпущення гріхів, а конкретніше, після вислову «Хай тобі Бог простить», майже одразу надходила смерть.

Траплялося проте, що умирали відьмаки й без прощення: «А мені розказував батюшка, старенький. В Дубно служив. Приїхали люди, шоб він поїхав — слаба лежить — водосвятія її зробив. Ну, він поїхав. Зайшов до хати. Сидять старі жінки, комната довга. Вона лежить на постелі. Він висло-відав, миропомазанія зробив. І хотів її причащати. А вона каже: «Батюшка, мене ше зараз не причащайте. Вон через дорогу, напротів, живе моя кума. То як я три місяці слаба лежу, вона мене не одвідала. Не була ні разу. Шоб вона прийшла, я хочу з нею попрощатись». Ну, та так пошли. Пішла одна жінка. Приходить, каже: «Не хоче йти». —

Кобилянської Галини Василівни, 1945 р. н., уродженки с. Валигори.

³³ Зап. 14.07.2014 р. у с. Філіополь Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Паламарчук Лукії Якимівни, 1922 р. н.

«Ви біжіт до неї, скажіт, шо її кличе батюшка». Приходить... Стала вона коло порога, а та прощається з нею. Каже: «Прости мені, я так робила, шо ти з чоловіком добре не жила». Та прощає. «Прости мені, я так робила, шо у тебе хазяйство не велося». Прощає. «Я красу і щастя знімала з твоїх дітей і передавала на другі діти». — «Я за себе, за чоловіка і за хазяйство прощаю. Но мої діти тобі эле не зробили. Я тобі не прощу і Бог не простить». То як вона заричала, каже батюшка, як ото бик реве. Язика висолопила наверх і скончилася. Не прийняла причастя»³⁴.

Умирання місцевої відьми колоритно передає розповідь з Гоцманщини: «Багато є таких. Відьмури'. Вони і молоко забирають, і людям знають шо зробити. Вони й тяжко вмирають. В нас осьде їдна жінка на тій вулиці, то дожила' до старих літ — да й виносили. Мучилася, вмирала, — на дорогу в колюжу виносили. Вже вмирала, Юстина звалася баба, — вмирає так тяжко, і не може вмерти'. За неї — в радно да й в колюжу. Винесли в колюжу — не вмирає. Шо ж з нею робить? Занесли в комору, да дилину, дошку їдну на стелі зорвали над нею, да тоді вмерла' (можна хоч і в хаті, але ж в хаті не хотіли дошки зривать). Вона не передала нікому, да її тяжко було вмирать, а є такі, шо передають, да й легше вмере»³⁵.

Померти «відьмарам» не давав «нечистий», про що свідчить така бувальщина: «Там баба довго не могла вмерти, і одна жінка пішла з дитиною її провідати, і дитина злякалася, років два чи три. Тій малій шось показалося, а та Настя то нічого не бачила. Каже: «Мамо, тікаймо, бо чорт...» І як та баба вмерла, то, кажут, як пішов вітер по хаті — і в двері»³⁶.

Оскільки джерелом чародійних знань волиняни часто вважають так звану «Чорну магію», побутує й думка, що спокійно упокоїтись чародійникам нібито не дозволяє ця диявольська, за народними переконаннями, книга (написана білими літерами на чорно-

³⁴ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. н.

³⁵ Зап. 08.07.2009 р. у с. Бугрин Гоцманського р-ну Рівненської обл. від Карп'юк Антоніни Венедівни, 1938 р. н., уродженки с. Новоставці.

³⁶ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. н.

му папері): «Хто їх знає, то така справа дуже за-секречена... Якщо він і знав «Чорну магію», то нікому не давав знати, хіба, може, кому передавав. Тут в нас був такий, старий дуже, — довго вмирав, лежав місяць нічого не їв і пив тільки воду. Жив, то казали, що він має «Чорну магію». Той старий пасічником був, то, певно, до тої пасіки і мав, але не думаю, що він свою магію комусь передав. То було так — лежав він місяць. Висох, лежить... То й сусід виносить його на день в садок. А тут сусідка, жінка стара — «Чому ж він не може вмерти?» Підняла подушку, на якій він лежав, а там — «Чорна магія»... Ну, як — чорна бомага, білі букви. Я то її не бачив, але знаю, що то через неї. Кинули її в грубку, вона й згоріла. І він зара помер, як спалили, а так ше би мучився»³⁷.

Вважають, що якби посидіти біля такого вмираючого декілька часу, можна почути крики: «Скільки там крику буде, як там оті цеп'ями будуть брать (цепами будуть бити. — В. Г.). Ото ті злії духи, то там брать будут [душу]»³⁸. Колоритну оповідку з Ізяславщини на цю тему оприлюднив свого часу І. Біньковський [1, с. 240—242].

Про те, що людина померла, свідчила, насамперед, відсутність дихання. У цьому переконувались за допомогою дзеркальця чи пір'їни. Подекуди, однак, тіла померлого якийсь час ще не чіпали, очевидно, враховуючи можливість повернення душі на попереднє місце: «Вмерлого не можна з місця зривати, поки точно не побачиш, що вмер. Сиділи дві-три години дивились, чи не поворушиться (З розповіді про те, як вмерла мати інформатора. — В. Г.)»³⁹.

Одразу після смерті завішували у домі всі дзеркала, щоб покійник у них не відображався (Інакше у хаті будуть ще покійники [1, с. 246]).

За виготовлення домовини грошей брати не належало (дошки вже, як правило, мали заготовлені), гробаря натомість частували горілкою. Мірку для труни знімали очеретиною, звідки й прокльон: «Бо дай тебе очеретом зміряно» [18, с. 75]. На Старо-

³⁷ Зап. Дмитро Димай 14.07.2006 р. у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. н.

³⁸ Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Катеринчука Ярослава Устимовича, 1933 р. н.

³⁹ Зап. 19.07.2007 р. у с. Волиця Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Марії Тимофіївни, 1937 р. н.

костянтинівщині сокиру й молоток, якими робили домовину, у ній же й залишали [27, с. 574]. Стружки з домовини спалювали або клали покійнику в подушку і ховали разом з ним. Тріски з труни вивозили й палили за двором: «Топить ними в печі не можна, бо хата буде холодна» [11, с. 137].

Також шукали когось, хто би викопав яму. За це також віддячували горілкою і обов'язково — булкою хліба чи книшем. У церкві платили «за подзвіння».

«Обряджають» покійного старі баби, іноді й діди. Близьким родичам цього робити «не годиться». Воду, якою обмивали покійника, закопували чи виливали у «корчі», де люди не ходять: «Воду виливали так, щоб ніхто не ступив, бо людина захворіє, на ноги заболіє. Її виливають, де три плоти сходзяця. І закопуєця»⁴⁰, «Воду десь на вуглі хати виливають, де люди не ходят»⁴¹, «Воду після покійника виливають в таке місце, щоб ніхто не ставав ногами і щоб ніхто не ходив по ньому»⁴². «Мертвою» водою, як і землею з могили, відьмарі могли поробити «на зле»: підливають «на хворобу», «на смерть», переливають дорогу молодят, аби не жили разом: «Хоче шось зробити — то і землю берут з могилки, і обіллут...»⁴³.

На Новоград-Волинщині після того, як небіжчика поклали до труни, на лаву, де він лежав перед тим, звикло клали сокиру [31, с. 143], очевидно, з обереговою метою. Схоже й на Ізяславщині клали під покійника сокиру, а після виносу тіла її клали на лавку аж до повернення з похорону [15, с. 294].

На Зелені свята у церкві освячували лісове й польове зілля, лепеху: «А лісове — то на Зелені свята святять: гори'цвіт, ромашка, конюшинка...»⁴⁴, «На Зелені свята' всяке зілля святили, найбільше пулюве, ни квітки, а таке, як росте на

⁴⁰ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

⁴¹ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанів Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. н.

⁴² Зап. 14.07.2014 р. у с. Філіополь Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Паламарчук Лукії Якимівни, 1922 р. н.

⁴³ Зап. 08.07.2014 р. у с. Воронівці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Дорош Лідії Павлівни, 1947 р. н.

⁴⁴ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

лугах»⁴⁵. За потреби його використовували як ліки чи як оберег. Водночас саме троєцьке зілля нерідко використовували на похороні як кропило, клали безпосередньо у труну, зазвичай набиваючи ним подушку для мерця: «А зілля на Трійцю святять — то для покойніка, як покойник буде, то кладуть в голова'х. То я посвячу і винесу на гору' за крокву (яку-небудь) засаджу', і воно там в мене...»⁴⁶, «А на Зелені свя'та гайове свя'тять. То якраз до покойніка класти. Просто лісове»⁴⁷, «На Трійцю сьва'тять лісове, зілля: богородишна коса, петрів батіг, м'яту, ландиш. І те, що на Трійцю, то як людина помирає, то під голову ложать»⁴⁸. Значно рідше такі ж функції мало й зілля, освячене на Маковея чи на Спаса: «Як вмре покойник, то і квітки, і свячене зілля має бути. Нема різниці, коли свячене. Любе свято»⁴⁹.

Покийного клали на столі чи на лаві ногами на схід (тобто головою до покуті, а ногами до порога). У труну чоловікам клали під пахву картуза. За відомостями М. Теодоровича, «у давні часи померлого мужчину ховали з шапкою на голові, тепер же, завдячуючи науцненням свщеника, цей звичай змінено в тому вигляді, що шапку покойникові кладуть збоку» [27, с. 862]. Жінок вбирали в хустку, а в давніші часи поверх чіпця покривали голову наміткою. Хто носив окуляри чи ходив з ковінкою — клали ці предмети. Могли покласти й те, що покойний любив за життя: курцеві — тютюн, рибалці — вудку тощо. Чоловікам клали бритву, гребінця, носовичка. Загалом же у домовину належало покласти те, що людина собі заготувала «на смерть». Якби яку річ забули покласти, а покойний снівся й допоминався, можна було передати забуте з наступним покойником: «Можна передати шось другим покойником, як десь присни-

ця і шось хоче. Я бачила, одна шапку передавала»⁵⁰, «Мама моя небожка померла, і ми нараджали її... Там жінка молодша нараджала, але я не в курсі справи була... То пройшло, певно, зо дві неділі, — і сниться мама, що передай мені фартух. І їй, дійствітельно, не положили фартуха. І приснився сон. Тепір — проходить, певно, з місяць часу, — помирає чоловік після неї, як то кажуть — змінив її (значить, вона стояла на сторожі, а то вже чоловік змінив). І я мусила занести цьому чоловікові, і положила в труну фартуха. Таке було, приснився сон»⁵¹.

Якщо той з подружжя, хто залишився, сподівався ще знайти собі пару, на померлому залишали розстебнутим («розхристаним») комір сорочки. З цієї ж метою перед виносом мертвого з хати на кладовище перепоясувалися червоним поясом і тричі перебігали поперек дороги [1, с. 252—253].

По тому, як покойник лежить у домовині, вгадували, чи скоро у селі буде наступний померлий: «Як очі відкриті, то ше має бути мрець»⁵², «Як людина по сконанню має очі відкриті, то видивиться когось за собою» [31, с. 143]. Якщо ж відкрите лише одне око, то куди воно дивиться — з того кутка села знову буде мрець [11, с. 136]. Кажуть, що це мрець «виглядає когось». Аби запобігти цьому, одразу по кончині прикривали повіки мерця важкими мідними монетами.

Ще один мрець в скорому часі у хаті буде й тоді, якщо тіло довго не «кріпне» [18, с. 76] (не «дубіє»).

Хустинку, якою підв'язували щелепу покойника, поки тіло не задубіє, зберігали й використовували у подальшому від болю зубів, підв'язуючи нею лице хворого. Якщо мати при собі цю хустинку, то можна припинити будь-яку сварку чи бійку, варто лише міцно затиснути її у руді [1, с. 244—245].

Тіло «відьмарів» по смерті швидко псується, «розливається», втрачає вигляд. За відомостями І. Бінковського, щоб відьмак по смерті не «ходив», його труп увесь сколювали шилом, аби чорти не могли надути шкіру й скористатися нею [1, с. 253].

⁴⁵ Зап. 18.07.2006 р. у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. н.

⁴⁶ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

⁴⁷ Зап. 08.07.2010 р. у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. від Солтиса Андрія Гавриловича 1928 р. н.

⁴⁸ Зап. 14.07.2010 р. у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. н.

⁴⁹ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Лавренюк Віри Петрівни, 1951 р. н.

⁵⁰ Зап. 06.07.2014 р. у м. Хмільник Вінницької обл. від Тарасюк Ніни Дмитрівни, 1929 р. н.

⁵¹ Зап. М. Кулакова 05.07.2009 р. у с. Колесники Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Левчук Зої Миколаївни, 1951 р. н., уродженки с. Угольці.

⁵² Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

Відвідати померлого перед похованням чи взяти участь у похороні було обов'язком. Водночас до покійника не повинні були йти вагітні, щоб майбутня мати не «жахнулася» й не зашкодила дитині чи щоб немовля не народилося на виду жовте, мов віск. Якщо ж помер хтось близький і цього було не уникнути, вагітна перев'язувала собі навхрест середній і безіменний пальці червоною або, рідше, чорною ниткою: «Чорною, бо до мерця не мо[ж]на йти в червоному, а тільки в чорному, бо то так якби жалоба така. Но то як в родині [померли] батько чи мати, но то як вона буде не йти? Муси»⁵³.

Щоб не боятися покійника, належало взятися рукою йому за ногу. Щоб померлий не «видавався», не снівся, увійшовши для прощання, треба було спочатку глянути на «вікони» (ікони), а не на нього. Водночас старші люди заспокоювали молодших і не при звичаєних ще до бування на похороні, мовляв, «не бійсі мерло'го — но треба живого».

Увійшовши в хату «до мерця», не віталися.

Упродовж ночі хтось мав залишатися біля покійного і не спати. За відомостями І. Бінковського, це щоб у покійного не вселився «злий дух», по чому він може «ходити» після смерті [1, с. 246]. Дяк вичитував «Псалтир». Вірили, що тіло відьмака чи великого грішника при початку читання начебто «вздригнеця, ніби хто підкине» [1, с. 243].

Надто плакати, тужити за покійним, вважають, не можна: «Плачут, но кажут, шо не мона довго побиватися. Бо ти надриваєш його душу. Хай воно там спочиває»⁵⁴. Стосовно ж оплакування безпосередньо на похороні побувало діаметрально протилежне уявлення: для рідних не плакати за померлим було непристойно, а про того, над ким добре плакали, казали: «Ото щасливий! Так гарно плакали по ньому» [18, с. 77]. Траплялося також, що при оплакуванні билися головою «об землю» або «об комин», а за пісненими джерелами — «до стовпа» [18, с. 77] (Очевидно, у цьому випадку йдеться про так звані «пічний стовп»). Ті, хто умів добре голосити, заслуговували схвалення односельців, при цьому основним було добрати влучні слова для го-

лосіння, а не, властиво, слізно плакати. Це, як справедливо зазначають дослідники, свідчить про архаїчну ритуальну функцію поетичного «плачу» як такого. (Не торкаючись глибше цієї тематики, зазначу лише, що голосіння як фольклорний жанр, у тому числі й з волинських теренів, порівняно добре висвітлені в українській фольклористиці [24; 7; 10]

Виносили покійного з хати тільки ногами уперед. Щоб покійник не «приходив» по смерті, трикратно стукали домовиною до порога (інші ж кажуть, що це він «прощається з хатою», «віддає останній поклін хатнім порогам»). Десь біля порога чи у воротах у цей час спорадично клали сокиру — «Шоб, вроді, не виніс хазяйство»⁵⁵. На Жовківщині вважали, що по смерті покійник ще все чує, а як уже гримнуть труною до порога, «аж тоди заглухне» [22, с. 323].

Нерідко одразу після виносу тіла у хаті швидко перевертали лавки, на яких стояла домовина. Дехто, проте, вважає це неприпустимим, мовляв, «як лавку перекидають, будуть мерти люди в цій хаті знов. Не треба неї перекидають»⁵⁶. Натомість з лавок хутенько стирали: «Забрали мерця — і ще'йно як з хати виносять мерця, то колись таке було: забрали цього мерця, де цьо він лежав, на цьому ослоні чи на чому', — раз — узяла трапку, шоб стерла. Це щитаєця, шо душа його очищаєця, там, на тому світі»⁵⁷. Схоже й на Жовківщині — «за вмерцем зараз хату замітають, аби вже разом з ним того з хати йшло» [22, с. 325—326].

Як тільки труну з тілом покійного винесли надвір, на Новоград-Волинщині «баби в чотири роги хати сиплють житом; бо померлому земля потрібна, а живим хліб» [31, с. 143]. У цьому ж районі обсіпали житом при виносі з хати домовину [19, с. 306]. За відомостями І. Бінковського, зерном з колядного снопа обсіпали, залежно від місцевої традиції, або домовину, або хату всередині й знадвору; зерно також кидали на жар і накурювали ним хату всередині [1, с. 255]. На Острожчині посипали зерном тих

⁵⁵ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Русоловського Петра Михайловича, 1918 р. н.

⁵⁶ Зап. 14.07.2013 р. у с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Демидюк Євгенії Василівни, 1939 р. н.

⁵⁷ Зап. 14.07.2013 р. у с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Демидюк Євгенії Василівни, 1939 р. н.

⁵³ Зап. Ігор Гілевич 11.07.2006 р. у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Черняк Віри Іванівни, 1930 р. н.

⁵⁴ Зап. 08.07.2014 р. у с. Воронівці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Крутін Марії Семенівни, 1941 р. н.

людей, що виносили гріб, «в знак їх очищення плодом землі» [15, с. 294].

На Жовківщині по винесенні покійника зараз же випускали зі стайні всю худобу, «аби не завмирала, аби сі рухала» [22, с. 322]. На Сокальщині залишали у хаті жар у мисці, «аби душа померлого не вернула» [32, с. 260]. На Ізяславщині посипали вікна маком-видюком, а на Острозьщині застромлювали у вікна поламні голки, «щоб покійник не міг влізти», і посипали попелом навколо хати, «щоб було видно сліди від кроків» [15, с. 293, 294].

Повсюдно одразу ж по виносу тіла закривали у хаті двері та вікна. За матеріалами Б. Сокальського, це робили, «аби душа небіжчика не повернулася до хати і тут не відбувала покути» [32, с. 174]. Натомість за версією І. Бінковського, двері не дозволялося відкривати доти, доки покійника не віднесуть за межі видимості, а роблять це для того, щоб не накликати близької смерті когось із домашніх [1, с. 255].

Після відправи надворі табурети, на яких стояла труна, перевертали. Доки йшла відправа, категорично заборонялося заходити до хати, щоб не накликати смерть: «*Да, закривають, до сих пор так. Шоб не зайшов [покійник] (Тобто щоб не почав «ходити». — В. Г.)*»⁵⁸, «*Закривають двері, вікна, ше табуретки перевертають. Ну, кажуть, шоб нічого зле не підходило до хати*»⁵⁹, «*Зразу двері закривають. Ну, не знаю, — шоб знов тая смерть не приходила. І батюшка одправляє — то зара всі поперекидають табуретки*»⁶⁰, «*Кажуть, вже тоді, як винесли надвір, шоб ніхто не заходив в хату, бо помре хтось скоро. Це вже тоді, як перевернуті табуретки, то тоді вже можна в хату, бо є так, шо шось ше треба, то кажуть, шо не можна заходити*»⁶¹.

Запрягаючи «биків» везти покійника, на Жовківщині перевертали ярмо «догори ногами». Також, за

відомостями Я. Пастернака, «кіньми небіжчика не везуть, йно волами, бо кажуть, що «воли дуже сі від того справляють» [22, с. 323]. Переважно волами везли покійника і в інших районах.

«Відпроваджуючи» покійника з хати на кладовище, за ним від дверей і до воріт кроплять свяченою водою. На Старокостянтинівщині широко побутував звичай одразу по винесенні на вулицю домовини перев'язувати ворота червоним поясом [18, с. 76]. За матеріалами М. Теодоровича, так робили тільки тоді, коли помирали господарі: «Якщо померли хазяїн чи хазяйка, зав'язують поясом ворота, що ведуть у двір, щоб «за головою не пішло все хазяйство» [27, с. 778], «Якщо покійник — хазяїн або хазяйка у хаті, то коли похоронна процесія вийде за ворота, на воротах пов'язують червоний пояс, або так звану крайку, для того, щоб покійник не навідував своїх колишніх володін'я і не перевів господарства» [27, с. 862].

У селах Хмельниччини досі побутує звичай «переймати» покійника в часі його «відпровадження». Спочатку найближча родина «переймає» покійного у подвір'ї при виносі тіла: виносять стільця, на рушничку кладуть буханку хліба, гроші (по п'ять, десять гривень, дехто більше). Біля «перейми» правлять «службу». Хлібину з цієї «перейми» кладуть на віко домовини. Тоді «переймають по вулиці вздовж всеньке село, хто би прийшов на похорон, переймають до самого кладбища» чи не біля кожної хати, також з хлібом і грішми (якщо переймають спільно з двох хатів, то хтось кладе хліб, а хтось гроші; можна було покласти цукерки чи печиво). У хвіртці кладовища покійного «переймала» рідня того покійника, якого ховали перед ним (Повішеника або не «переймали» взагалі, або у хвіртці кладовища «переймала» рідня попереднього повішеника, однак священик участі у такому похороні не бере). Біля кожної «перейми» процесія зупиняється для «служби». Хліб збирали на підводу (тепер збирають на машину), яка супроводжує покійного. Після похорону гроші віддавали «на церкву» («батюшці», «певчим»), частину хліба могли лишити на поминки, а решту віддавали священикові та хористам, роздавали «запростибіг». Водночас тою хлібиною, яка лежала на віковій домовини, покійного ще раз «переймають» на кладовищі, відтак після похорону удома зрізали з неї цілушку й накривають нею склянку (свяченої) води, що стоятиме до дев'ятого (рідше сорокового) дня на куті

⁵⁸ Зап. М. Кулакова 07.07.2009 р. у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Оксентовича, 1923 р. н.

⁵⁹ Зап. М. Кулакова 04.07.2009 р. у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. від Костерської Марії Григорівни, 1929 р. н.

⁶⁰ Зап. М. Кулакова 06.07.2009 р. у с. Іллін Гошанського р-ну Рівненської обл. від Грисюк Ольги Павлівни, 1927 р. н.

⁶¹ Зап. М. Кулакова 13.07.2009 р. у с. Бухарів Острозького р-ну Рівненської обл. від Гринь Лідії Опанасівни, 1948 р. н.

столу. Решту цієї хлібини ділили між учасниками жалобного обіду. На поминки у дев'ятий (чи, відповідно, сороковий) день члени сім'ї покійного чи усі присутні на «обіді» розділяли цілушку між собою і споживали, відпиваючи води зі склянки. Як варіант, хлібина з віка призначалася дзвонареві, а вказані обрядодії стосувалися тої хлібини, яку господар у часі похорону ніс під пахвою. У ще іншому варіанті хлібину з віка самі не їли, а згодовували худобі, з цілушкою виконували усе, що належить, споживаючи на дев'ятий день, а воду зі склянки «занесут на воду пустят, де вода пливе».

«Перейму» робили тому, що вірили — на похороні присутні душі усіх померлих. Відтак хліб з «перейми» був своєрідною формою подавання «запростибіг»: «То, кажут, всі наші ці, що повмирали, як переймаєш, вони всі стоять стрічати у воротах на кладбищі. То ми так всі переймаєм. Бувало так, що по півдня. Кожен коло своєї хати переймає»⁶².

Свічки, які тримали у руках під час відправи у церкві, до решти не допалювали, — їх клали покійному у домовину, «щоб душа мала чим присвітити, як буде йти дорогою на той світ».

Під час відправи у церкві за тими, хто «знався з чортом», коїться щось дивне. Наприклад, священник не може відкрити «Царських врат», щось грюкає у церкві тощо: «А во туюто навіть, в Кута'х, ше є їдна хата. Там жи'ли вже дві сім'ї. Їдна сім'я купила — не могли жити. Друга сім'я купила, зразу не казали, не хотіли зразу казати: таке ціли'й час — от хтось шось робе. То тюлю хитає, то десь по вокні стукає, то шкрабає, то по горі човпе. Ну й нема нічого... Ну й так було, було, було, і мусіли вибратися, бо ж надокучає. Топіро, дальше, — повмирали там всі. Сім'я вся. Нема нікого. Вмерла насамперед то жінка, баба Наталка. І вмер син, і вмерла дочка, — остався сам той вже хазяїн. Саменький. Ой, Боже, — знайте, я була на похороні. Одспівали ми вже, ну, і провадим покійника. Попровадили до церкви — як обично, трі' одкрити царські вра'та: шо попоодкривав батюшка двері — і не одкриваюця. Та ж то ті двері курнути так легенько, і вони вже одчиняюця. І стукав, і човп. Ми вже: «Батюшка, не трасіть дверима, бо зара вже хрест буде падати». І

⁶² Зап. 09.07.2014 р. у с. Петриківці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Павлюк Надії Арсенівни, 1937 р. н.

тако — тільки світло включають — з різеток вогонь. Всі в крик — займеця церква. Староста вилети[ть] виключи[ть] рубільника, побуде знов трошки, знов включають — оп'ять те са'ме. Кажем — служіть так, батюшка. Він каже — не мона. Мусово водкрити. Яко'сь було, було, було. То як грахнуло, то так як не знаю шо могло упасти зі стелі там у тій церкві, і двері водчинилися. Отото бачили всі, хто там був. Ото вам такий домовик. Бачите?»⁶³.

Домовину з тілом близькі родичі не несли. За першою дитиною мати не йшла на кладовище, боячись, «аби ще яке не вмерло» [22, с. 323].

Коли провадили покійника, на віковій труні лежала хлібина на рушнику, після похорону її віддавали дякові. Обганяти похоронну процесію у жодному разі не можна було. Хто траплявся назустріч — зупинявся, хто у цей час працював — призупиняв роботу. На Жовківщині вірили, що «як коляться курята, а несуть мерця попри хату, то всі позавмирають»; також, якщо у хаті на яйцях сиділа курка, а в селі був мерць, то не можна було казати «хтось умер», щоб не позавмирили курчата [22, с. 349].

Доки покійника у день похорону не відпровалили на кладовище, у селі побутувала заборона на сон, яка поширювалась навіть на малих дітей: «В нас, як покійник, от, хоронять, то це не можна вдень ні дитяти малого класти спати, ні самому, якщо ти дуже хочеш спати, аж поки його не похоронять»⁶⁴.

Відвізши мерця, солому з воза палили коло цвинтаря або на границі, «щоб дим ішов до неба» [11, с. 137].

Поширеним на Волині є уявлення, що похований на кладовищі покійник стоїть на цвинтарній брамі «на сторожі», очікуючи «зміни»: «Ну, він, кажут, на посту' стоїт. То є такий, шо стоїт з півроку, а є, шо місяць, а є — недільку...»⁶⁵, «Він стоїт на діжурстві. О, каже, Бог його любить, бо довго він стоїт на посту'»⁶⁶, «Це він відчиняє так як би ворота цьо'му. Бо це він стоїт на стражі, той буває так, шо і місяць, і два місяці сто-

⁶³ Зап. 09.07.2010 р. у с. Смолява Горохівського р-ну Волинської обл. від Мацелюк Євгенії Мефодіївни, 1935 р. н.

⁶⁴ Зап. 08.07.2014 р. у с. Воронівці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Дорош Лідії Павлівни, 1947 р. н.

⁶⁵ Зап. 08.07.2014 р. у с. Воронівці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Дорош Лідії Павлівни, 1947 р. н.

⁶⁶ Зап. 08.07.2014 р. у с. Воронівці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Дороша Павла Романовича, 1920 р. н.

їм — нема покойника... Кажут, це він сторожує, він сторож»⁶⁷.

Померлого «наглою смертю», відповідно, змінює такий, як і він: «В нас тут сусід втопився, то через півроку другого машина забила. Змінив його. Оце кажут, шо повинен такий, щитати, — змінити такого. Це щитаєця нагла смерть. Колись тоже, казали, батюшка не ховав їх»⁶⁸.

Якщо ховали неодружених, їм на похорон пекли коровай, як і на весілля. Коровай роздавали на кладовищі присутнім на похороні, при цьому дозволялося винятково ламати, а не різати.

Українською, проте трапляються й на Волині згадки про те, що колись покійних ховали не на кладовищі, а на «своїй» землі: «Колись, як жили одноосібно, то ховали в себе. Де хотів, в садку били ховали своїх. А вже при совєцькій власті, то вже на могилах скрізь ховали»⁶⁹.

Спорадично трапляється на Волині звичай кидати у могилу грудку чи три грудки землі, однак рідним ні копати яму, ні закидати могилу не можна було.

Покійникові у могилу могли кидати монети: «Зара батюшка кричить, щоб не кидали, а колись закуплювали місце, то кидали гроши, як ховають. Купляють яму. В Бога. Вкопали, да будуть мерця туди класти, то кидають гроши дрібні»⁷⁰, «Як хоронять, то кажут, шо земля тяжка. То треба кинути гроші, гроші легше»⁷¹. У давнину кілька монет, залежно від статку покійного, кидали в яму, клали у труну, у хустинці чіпляли покійникові збоку або зав'язували йому в пояс [1, с. 254; 18, с. 75]. За матеріалами з Ізяславщини й Сокальщини, гроші покійному були потрібні, «аби мав чим викупитися на тамтому світі»: за однією з версій, «відкуплявся» покійний від інших померлих, якби так випадково місце його поховання

виявилось зайнятим; за іншою — на тому світі душа стоїть на варті при якійсь брамі, а як має гроші, то довго стояти не буде [1, с. 254; 32, с. 175]. На Старокостянтинівщині зав'язували покійникові «три гроша», за які душа мала купити вільний прохід крізь митарства [27, с. 826]. Тепер цього звичаю не дотримуються, хіба що кладуть померлому в кишеню сорок копійок по копійці, аби мав з чим пройти «митарства»: «Гроші не кидали в труну. Колись, я помню, як ховають, то в ту яму кидали. А потім стали казати, ну а для чого йому там гроші, вони йому не треба, да й вже не стали кидати»⁷², «Раніше копійки кидали в землю. А зараз мусиш в церкву гроші кинути. А в труну сорок копійок, каже, треба по копійці дати, бо треба сорок царств пройти, — по копійці, і треба заплатити»⁷³, «Ложили в платку гроши, щоб на дорогу були»⁷⁴.

Мотузку, якою покійному зв'язували ноги чи руки, найчастіше в часі похорону кидали в домовину, однак не завжди. Подекуди її зберігали вдома, вважаючи, що ця мотузка не дозволяє увійти до хати «нечистій силі», «в'яже» руки забіякам, «сплутує» суддів: «Той шнурок, шо руки чи ноги зв'язували, він дуже потрібний дома. Казали, в той дім вже нічого зле не заїде, ніхто нічого не зачепит, і таке... В мене він ще є у при'скринку»⁷⁵, «А мені підказали, шо тії шнурки треба сохрانیти, і в мене вони за кроквою сохрانیюця: то як дуже б'юця, то зашивають десь в одежі в рубчику кусочок, і всьо, спокійний. І от в мене вони сохрانیюця, і в нас три сім'ї, і все спокійно»⁷⁶, «Є такі, шо крадут цього шнурка. Кажут, шо це зашивають в воротники ці шнурки, десь там ще зашива-

⁶⁷ Зап. 08.07.2014 р. у с. Воронівці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Крутін Марії Семенівни, 1941 р. н.

⁶⁸ Зап. 09.07.2014 р. у с. Петриківці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Павлюк Надії Арсенівни, 1937 р. н.

⁶⁹ Зап. 07.07.2013 р. у с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл. від Кучер Віри Олександрівни, 1931 р. н.

⁷⁰ Зап. 04.07.2013 р. у с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Попик Антоніни Євдокимівни, 1929 р. н.

⁷¹ Зап. 06.07.2014 р. у с. Пустовіти Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Тамари Федорівни, 1932 р. н.

⁷² Зап. М. Кулакова 14.07.2009 р. у с. Угольці Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Воробей Апанасії Іванівни, 1944 р. н.

⁷³ Зап. М. Кулакова 05.07.2009 р. у с. Колесники Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Козак Людмили Миколаївни, 1950 р. н.

⁷⁴ Зап. М. Кулакова 05.07.2009 р. у с. Колесники Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Левчук Зої Миколаївни, 1951 р. н., уродженки с. Угольці.

⁷⁵ Зап. 18.07.2006 р. у с. Чугалі Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Іванушко Віри Степанівни, 1924 р. н.

⁷⁶ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

ют, щоб не бив чоловік жінки»⁷⁷, «Кидали ту мотузку в труну, що руки з'язують, але ж є такі чародії, що брали, бо кажуть, що як чоловік п'є, б'єця, то десь там їму зашивали в одежу»⁷⁸, «Шнурок, як хто знає шось, то як йдуть на суд, то беруть з собою (чи руки, чи ноги в'язали — без різниці), але ж ще шось, певно, примовляли до того»⁷⁹, «А того шнурка кидають в домовину, а як хтось йде на суд, то беруть з собою, то так не засудят, легше буде»⁸⁰.

Прагнули забрати цього мотузку й відьмарі. Вони, як вважають, на ньому «подлості роблять».

Обов'язково було перед похованням розв'язати таку мотузку, інакше покійний буде снитися і скаржитися: «Нашо ви мені руки зв'язали (чи, там, ноги)?»⁸¹.

Поширеним на Волині був звичай за якийсь час (за рік) після похорону садити коло могили дерево: залежно від місцевої традиції — калину, вишню, со'сну та ін. Подекуди дерево садили навіть замість хреста: «Колись, ще давніше, замість хреста (чи то не мали змоги, чи шо) — казали, шо то треба назначи'ти гріб, шось посадити. А вже потім то занехали, бо шо ж — воно виросте і треба зрізувати. То ще я пам'ятаю. Со'сну переважно садили, калину чи шо»⁸².

Не позначали у такий спосіб лише могил самогубців (хоча трапляється і протилежна традиція). Загалом традиційний ритуал похорону самогубців, насамперед повішеників, суттєво відрізнявся. Їх ховали не на кладовищі між усіма, а під плотом біля кладовища, у кутку кладовища, за огорожею, у цвинтарному рові. Трапляються згадки про те, що ховали їх на роздо-

ріжжях («середохресних дорогах»; при цьому ховали буквально на дорозі), границях між селами, межах між полями, на стежці до цвинтаря (так що люди через них переходили), на окопиську, у болоті, лісовому рові чи там, де вони вчинили самогубство; до місця поховання допроваджували на бороні; на могилі не ставили хреста або ставили з недовговічної (березової чи осикової) деревини, закидали могилу гіллям, камінням тощо. Місце поховання таких покійників вважають «нечистим»: там лякає, бере блуд тощо. Цій темі буде присвячено окрему публікацію [4], відтак тут обмежимося лише однією розповіддю зі Славутщини: «За цих, шо руки наклали на себе, то я цього не чула. Їх хоронили або під кладбищем, або на межах, де поле з полем сходяця, от нашого колгоспу поле і другого села поле. На середохресній дорозі, то тоже там їх хоронили. То колись як підеш за колгоспу вкрати соломи, то обізательно попадеш на ту ме'жу і бу'де водити до самого ранку, поки й не розви'дниця. То як ме'жу ту перейдеш. Колись казали — не межа, казали — грани'ця. То то на са'мій границі закопували, не під нею. Або на середохресній дорозі десь у полі, не в селі ж. Примо розкопували дорогу і посередині хоронили. Знака там ніякого не ставили. То якась жінка нарвала зілле і несла, і саме десь в гобіді, в дванадцять годин, каже, ну вже таке цеє зілле стало тя'жке, шо вона вже не може доне'сти його', таке вже воно їй обважніле. Як вона, каже, кінула, то, каже, як вискочило з того радна, і дуже в долоні заплеска'ло і побігло. І, каже, взяла тее радно і стало легко, — як вона прийшла на цюю середохресну дорогу. Або під мо'гилками у рові закопували, то там осикового хреста ставили, бо ж вона трасеця завжди. Зара то в нас вже на мо'гилках закопують, так оддалік там. А так є шо як він сами собі наложив руки, а никто не бачив — то й миж людьми похоронили. То їдного року в нас так їдна похоронила, обдурила, — і врача обдурила, і батюшку обдурила, і з батюшкою похоронила, то тоді чоловіків вмерло в нас — боже мій, скіки. І то молодих чоловіків, здорових. Отак ні з того ні з сього — вмер — і всьо, вмер — і всьо. А він повісився був на горі. То це, казали, через те, шо похоронили його так»⁸³.

⁷⁷ Зап. 14.07.2014 р. у с. Філіополь Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Паламарчук Лукії Якимівни, 1922 р. н.

⁷⁸ Зап. 17.07.2010 р. у с. Вербень Демидівського р-ну Рівненської обл. від Рудюк Ольги Назарівни, 1932 р. н.

⁷⁹ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

⁸⁰ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколоси Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. н.

⁸¹ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Антонюк Ніни Федорівни, 1924 р. н.

⁸² Зап. 09.07.2012 р. у с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Надольської Катерини Несторівни, 1933 р. н.

⁸³ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

Навіть померлий «своєю» смертю покійник чи його похоронні атрибути могли зашкодити живим. Відтак не залишали собі його особистих речей, особливо одягу.

Усіх приписів для «правильного» поховання дотримувались ретельно, а неодруженим померлим хлопцеві чи дівчині навіть імітували весілля — з короваєм, з восковими обручками тощо [1, с. 249—250; 18, с. 74; 27, с. 710; 31, с. 143; 32, с. 172]: «Якщо незаміжні помирають, то вдівають тоже в плаття, і вельон, і букет так само, і коровай печуть. Хресні печуть, і несуть на цвинтар, і там роздають. [То так] Від сіми років, чи від десяти. Від сіми, да. Короваець менший, бо то дітки ше, то меньшечкий коровай. Різки вже нема, тіки на цвинтар несуть і замість весілля вже на цвинтарі роздають. Коровайці вже не печуть, бо то нема пари, вже вона померла. І різки вже не роблять, тіки так, квітки на могилу... [Її хлопець] Приходить, приходить. То він так, звичайно йде. [Персня їй] З воску ліплять. Ото з тих подсвешніків. Вона ж мертва, то свічка і зліва, і справа [біля покійної] горить. Вмерла в нас дівчина, вісімнадцять років, незамужом, бо був на похороні ше Степан, і був нежонатий, то ніс куровай»⁸⁴.

Прийшовши з похорону, насамперед мили руки і прикладали їх до печі. За матеріалами Б. Сокальського, руки після похорону миють для того, «аби душа померлого швидко від гріхів очистилася і довго не покутувала» [32, с. 175]. Аби покійник не стояв в очах, належало подивитися у хлібну діжу чи у піч [31, с. 143]. Так само й аби хто надто не тужив за покійним, заставляли його глянути у комин, сипали за комір землю з могили покійного чи давали носити з собою, на декілька днів міцно перев'язували ниткою чи стрічкою мізинця [1, с. 259].

На наступний після похорону день йшли до могили занести покійному «снідати»: «Вже тоді, як вмере, то после отого йдуть вроді би снідання несуть. Хіба воно його їсть? Але несуть»⁸⁵.

Душі померлих певний час перебувають ще у своєму прижиттєвому помешканні, тому для них на під-

віконні ставили поживу: склянку (чи тарілочку) з водою, аби душа пила (покупалася), іноді чарку меду, вина чи горілки, обов'язково хліб і сіль (чи цукор). Визначальними з цього погляду є дев'ятий і сороковий дні після смерті: «До сім день [після похорону], кажуть, навіть прийде і застукє в хаті. То, кажут, душа приходе»⁸⁶, «Стакан води, цілушкку хліба і рафінад ставили для померлого до дев'яти день»⁸⁷, «Кажуть, душа до сорока днів є в хаті, і ходить, все чує, все знає. То поставлять стакан води, і цілушечку хліба, і солі, і стоїть дев'ять днів»⁸⁸, «Це до сорока днів, кажуть, душа в хаті»⁸⁹, «Кажут, душа до сорока днів лишається у хаті. Як умер покійник, то у нас на вікні ставлять стакан з водою свяченою і на стакані кладуть скибочку хліба. То, ніби, для душі»⁹⁰, «Ставлять на вікно цілушечку хліба, і води в стаканчик, і солі трошки, і так стоїть до шести не'діль»⁹¹, «Сорок день тримали воду свячену, цілушечку і сіль»⁹². За відомостями з Новоград-Волинщини, душа померлого до дев'яти днів перебуває в хаті «на посаді» у розі столу [31, с. 143]. Душа господаря чи господині, особливо на третій день, «господарює» у хліві, конюшні, коморі тощо [1, с. 257]. Воду, що стояла у ніч смерті й похорону вдома чи у сусідів, не пили, а виливали геть: покійник міг пити її [15, с. 294].

Стосовно дев'ятого і сорокового днів на Волині побутує своєрідна мотивація, вочевидь, книжного походження, однак іноді вже інтерпретована крізь призму народного світорозуміння: «Душа є в хаті до

⁸⁴ Зап. 11.07.2011 р. у с. Панькова Бродівського р-ну Львівської обл. від Паливоди Надії Андріївни, 1934 р. н.

⁸⁷ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

⁸⁸ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

⁸⁹ Зап. 08.07.2009 р. у с. Бугрин Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Левчишин Мотрони Степанівни, 1930 р. н.

⁹⁰ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Антонюк Ніни Федорівни, 1924 р. н.

⁹¹ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Скороплас Олександри Григорівни, 1925 р. н.

⁹² Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколоси Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. н.

⁸⁴ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанів Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. н.

⁸⁵ Зап. М. Кулакова 06.07.2009 р. у с. Іллін Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Грисюк Ольги Павлівни, 1927 р. н.

дев'яти день. А після дев'яти, то, кажуть, що вона літає по всіх рідних, скрізь. А на сорок днів вона вже, кажуть, що вона вже літає на небеса»⁹³, «До дев'яти, а потім вона ходить по своїх митарствах, де вона всьо ходила, вона по тих стежках до сорока день ходить, а тоді вона йде в своє місце. Ну, що заробив. Там всі митарства переходить і показують — я тим согрішила та тим... Куди я попаду? Куди мене анголи заведуть? Вони йдуть по боках, я читала таку книжечку колись... То кладуть померлому сорок копійок по копійці. Душа має переходити сорок митарств. На кожному митарстві має копійку лишати. Колись так старі говорили, і так йде, йде... і ми так говорим»⁹⁴, «Душа є вдома дев'ять день. Після дев'яти день ходе, де що хто любив: хто музи'ки, хто весілля, хто христини, хто церкву, — то туди водили. А вже після того, ну тоді вона вже йде»⁹⁵. Схожі уявлення побутували й більш ніж сто років тому [18, с. 78].

На Вінничині на сороковий день після смерті «випроваджують душу»: «Душу випроваджують, це на сороко'вий день. Приглашають певчих, і батюшка, повобідали, всі люди вийшли з хати, і певчі співають коло воріт, хадзяї одчиняют хвіртку, і стоять у хвіртці і дають кожному по два цукерки, по пампушечці, і кажна людина поцілуєця з хадзяїном, і взяла цього подарунка і пішла. Це так випроваджують душу з гобійстя'. Бо до сороко'вого дня, кажут, що душа приходит в обійсті'. А це як вже випровадили її, він повинен вже сюди не вертатись»⁹⁶.

Доки покійник у хаті, не можна було підмітати, «щоб не вимести душу покійника», не можна також «мастити» (білити), що «не замастити» його душу [1, с. 246]. Водночас повсюдно на Волині побутувала заборона підмащувати хату чи долівку, піч глиною до сорока днів. Також у цей період не золили й не прали: «То як в хаті хтось умер, то не білять

уже до сорока днів. Не прибирають її»⁹⁷, «Сорок день душа ше в хаті. Не мо[ж]на ні білити, ні нічого»⁹⁸, «Мати колись казала, до сорока днів не мона землю [долівку] глиною мазать, бо очі покойним позаліплюєш»⁹⁹, «Як хтось умре, чи батько, чи мати, — то не золили, і не стірали, і не мастили, поки сорок день не вийде. Душа ше в хаті, то не можна те робити»¹⁰⁰.

Нерідко заборона на підбілювання й підмащування тривала впродовж року по смерті: «Після покійника рік не підмащували ні печі, ні хати»¹⁰¹, «Як хтось помре в хаті, то не можна рік білити, бо душа ходить»¹⁰².

Для близької родини рік тривали траурні обмеження індивідуального характеру. Не швидше ніж через рік можна було й встановлювати на могилі пам'ятника (швидше «турбувати покійного» не дозволялося).

Поминки за померлим влаштовували на третій день по смерті (у день похорону поминки нерідко справляли й безпосередньо коло могили), на дев'ятий («дев'ятини») і сороковий («сорочини», «сороковини») дні, на рік («рочини», «роковини»), а іноді ще й на три роки по смерті. Самогубців не поминали. Душі людей, яким не зроблено поминок, можуть ототожнювати з домовиком, вважаючи, що до року вони будуть шкодити домашнім: «Розказували, що він такий наповредливий, що може все перебити в хаті. Якшо хтось помре в хаті, і то тій душі не догодиш — не зробиш дев'ять день убід, сорок день і рік, і на церкву не даси, бідним за упокой не даси — і то в хаті є той домовик. То він в хаті до року все б'є»¹⁰³.

⁹³ Зап. Д. Димай 09.07.2006 р. у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Діхтярук Надії Михайлівни, 1930 р. н.

⁹⁴ Зап. Д. Димай 10.07.2006 р. у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюк Ганни Федорівни, 1930 р. н.

⁹⁵ Зап. Д. Димай 14.07.2006 р. у с. Града Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Грушицької Меланії Іванівни, 1925 р. н.

⁹⁶ Зап. 08.07.2014 р. у с. Воронівці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Крутін Марії Семенівни, 1941 р. н.

⁹⁷ Зап. А. Зюбровський 17.07.2006 р. у с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Антонюк Ніни Федорівни, 1924 р. н.

⁹⁸ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. н.

⁹⁹ Зап. 14.07.2009 р. у с. Рясники Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Устик Наталії Давидівни, 1930 р. н.

¹⁰⁰ Зап. 14.07.2007 р. у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

¹⁰¹ Зап. 08.07.2010 р. у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. від Солтиса Андрія Гавриловича 1928 р. н.

¹⁰² Зап. 18.07.2006 р. у с. Зеблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

¹⁰³ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Лавренюк Віри Петрівни, 1951 р. н.

На поминальному обіді, залежно від місцевості, обов'язково мали бути горох з капустою чи тушкована капуста, голубці.

Ритуальною поминальною стравою за покійними у багатьох районах Волині було освячене у церкві під час поминальної відправи коливо (для Сокальщини, наприклад, такий звичай не притаманний). Тепер його переважно готують з рису, прибраного солодкими цукерками чи ягідьми, раніше готували з пшениці. Трапляються згадки й про давній варіант колива з наламаною у сити хліба чи булки (замінником медової сити може бути цукор): «Коливо роблять — печуть булку з білої муки, на дріжджах, дроблять дрібнесенько, цукром посипають і кришать в тарілочку»¹⁰⁴.

У Хмельницькому р-ні Вінницької обл., Славутському Хмельницької, Черняхівському Житомирської, Горохівському Волинської та деяких інших за покійними пекли спеціальні хлібні вироби, так звані *книші*, які могли мати різноманітну форму (загорнуті надвое, з начинкою і без неї тощо). Натомість на Бродівщині «на парастас звичайні хліби давали, але їх робили з хрестом, як паску»¹⁰⁵.

Поза тим, душі померлих «своєю» смертю вшановували не лише до року на індивідуальних поминках, але й щорічно, доки пам'ятали про них, у загальні поминальні дні, особливо впродовж Посту, на Проводи, у Зелену суботу, на Івана Богослова (9 жовтня), на різдвяну Вілію та ін.

Відповідником колива на Святвечори була кутя. Характерною для Волині є й традиція у поминальні дні річного кола, особливо ж до Святвечорів, випікати *книші*. Їх споживали як ритуальну страву, з ними хрещеники відвідували хресних тощо. Зокрема, згадували про цей звичай на Демидівщині, Гоцанщині, Бусьчині, Кам'янка-Бузьчині, Горохівщині, Кременеччині й Хмельниччині. Показово, що у двох останніх із перелічених районів *книші* робили з «душею», яку витискали склянкою на хлібині перед випіканням. Це зайвий раз вказує на поминальний характер цього хліба: «Різдяна Вілія. Хліб з душею мав бути, *книш*: мачали стакан в воду і робили душу. То раз в рік таке робили. І ставили на ту душу солі і свіч-

ку. І він мав лежати на столі на сіні дві неділі — до Крещенія. Пока розговлятися, *книш* лежав на куті. А потім цілушку скраювали давали, щоб хуба велася. Чотири цілушки різали нахрест, держали для корови як втелиця, а середину їли»¹⁰⁶, «Пекли на Різдівство *книші*. Стопкою робили душу, одну, всередині. І воно так сходит, і видно, що це різдяний... Оце, я знаю, що мама казала — вперед пороби души, а тоді будеш мастити. То скільки в піч сідає цих *книшів* — всі *книші* з душами були. Це той самий хліб, але вже з душею — то *книш*. Перехрестят піч, перехрестят першого бохонця', і садили тоді пекли. То як Святий вечір, то обізательно повинен лежати бохонце'ць хліба на столі, *книш*. І мав переночувати»¹⁰⁷.

Крім великих *книшів*, нерідко напікали й маленьких булочок, які також мали назву «*книші*», або ж «*книшики*», і призначалися колядникам чи щедрівникам або посівальникам.

На Святвечір на стіл нерідко клали зайві ложки, ставили тарілки — «для душ» (іноді лише для тих, хто помер до року).

У с. Вільськ на Черняхівщині для душ померлих окремо ставили вечерю на вікно: «Як починали вечерять, то перш з куті вершка зняли, на тарілочку, і поставили на вікно, там, де ми сидимо, за столом. Положили дві ложки туди на тарілку (черпачком донизу. — В. Г.), хліб цей тоже врізали і верхушку положили тоже, цілушечку, на вікно. Це, каже, прийдуть наши померли, дід і баба, будуть з нами вечерять»¹⁰⁸.

На Гоцанщині дехто кидав душам померлих куті під стіл: «На Вілію, як вже сідаємо вечеряти, під стіл кидали кутю. Кажуть — оцьо вмерлим, щоб на вечеру... Ну да й споминали всіх мертвих»¹⁰⁹. Подекуди ритуальну страву несли безпосередньо на кладовище: «Раньше, чим сісти вечерять, ми стараємся взяти стопочку чи маленьку тарілочку,

¹⁰⁴ Зап. 06.07.2009 р. у с. Вільгір Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Величко Надії Мойсіївни, 1940 р. н.

¹⁰⁵ Зап. 08.07.2011 р. у с. Бордуляки Бродовського р-ну Львівської обл. від Гонтарик Надії Михайлівни, 1940 р. н.

¹⁰⁶ Зап. 13.07.2006 р. у хут. Сапанівська Хотівочка с. Сапанів Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Штутки Анни Степанівни, 1922 р. н.

¹⁰⁷ Зап. 06.07.2014 р. у с. Зозулинці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Задорожньої Ніли, 1938 р. н.

¹⁰⁸ Зап. 05.07.2013 р. у с. Вільськ Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Надії 1942 р. н.

¹⁰⁹ Зап. М. Савка 06.07.2009 р. у с. Колесники Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Макарець Зої Федорівни, 1942 р. н.

чайну ложечку, щоб вгостить чи причастить своїх покойників. Беремо стопочку чи тарелочку і йдем на могилки і ложимо на хресті ложечку куті. Покойник вже їсти не буде, а пташечки з'їдять. Тоді приходим і сідаєм»¹¹⁰.

Душ померлих здебільшого до Вечері не запрошували: «Воставляли на ніч мерце'м, ше при'їдут. Не просили їх»¹¹¹, «На ніч не претали, казали, може, мерці при'їдут ше покушіют. Ложку для них на кутку столу коло образів клали, але не запрошували: як має прийти мерлеу, то при'їде сам, а запрошувати не конечно»¹¹², «Повечерали — треба положити для вмерших ложку. Талірочку поставити, бо вони при'їдуть вечерати. А кликати їх не кликали. Тіко ки'дали їм на столі і те їдло, і посуду, і всьо»¹¹³.

Водночас таке запрошення ще до вечері чи вже після неї — звична річ для Волині: «Кликали до вечері, шо мамо чи тату, йдіть до нас вечерать»¹¹⁴, «Померши, то оце на Вілію, як хто помер з таких бли'зких, то ложать ло'жки. Шо «йди, (як там ім'я), з нами їж»¹¹⁵, «До вечері кликали: «Йдіть до нас вечерать». Там, хто вмер: мати, брат, сестра... Це на першу Вілію»¹¹⁶, «Гукають: «Вставайте, хто вмер, хто де ходить, приходьте до нас, уместі будем вечерати, святого Бога споминать». Як Кутя — так і гукали»¹¹⁷, «Ка-

зали, жеби померлі помагали нам вечеріти, перед вечерою»¹¹⁸, «І сідаєм вже вечерать, і мати, са'ма старша, кличе померлих. Називають по імені — просімо вечерать. Всіх ридних, кого пам'ятаєм»¹¹⁹, «Як сідали кутю їсти, треба було встати, перехреститися, і кликати мороза, і всіх — і живих, і вмерших. «Морозе, морозе, йди до нас вечеряти, щоб не морозив нам ні ягнятток, ні теляток, ні поросятток — і ні в полі, і ні в борі, і ні в стодолі. — І, — Йдіть всі до нас вечерати, живі і вмерші, йдіть до нас вечерати». Мама моя так казала. В хаті, напротів окна, коло стола. То на першу Ко'ляду»¹²⁰, «Ли'жки всі збирали, з'єзували дідухо'м і клали під настільник (жиб сі худоба ве'ла), і кітю' ставили (ше мерці при'їдут). То як повечерали — і: «Тату, мамо, прийдіт до нас на вечеру», — ше просили, як були вмерші»¹²¹.

Того, що впало зі столу на долівку в часі Святвечора, не підіймали: «Якби шо впало — хай лежить до ранку, треба й «тим» поїсти»¹²².

На ніч зі столу на Святвечір перед Різдом, а нерідко й перед Старим Новим роком та Водохрещем повсюдно на Волині не прибирали — залишали вечерю «для покойних», «щоб вмерши поїли трошки», «ше прийдуть покойніки на вечеру». (Траплялося, що їжу душам померлих схоже залишали на ніч на входини до нової хати: «На перехіщини трошки оставляли на ніч на столі для тих, хто немає, це для мерших. І так і на Святий вечір оставляють»¹²³).

У залишену на столі кутю застромлювали ложки, якими вечеряли, і прикривали їх хлібиною. Якщо у сім'ї до року був покойник, йому могли покласти окрему ложку: «Якшо померші є, то кажут, шо куті, того всього зи стола не можна забирати. Хай буде

¹¹⁰ Зап. М. Савка 04.07.2009 р. у с. Вільгір Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Деничук Антоніни Павлівни, 1953 р. н.

¹¹¹ Зап. 05.07.2012 р. у с. Волиця Буського р-ну Львівської обл. від Коляси Ольги Миколаївни, 1934 р. н., уродженки с. Соколя.

¹¹² Зап. 09.07.2012 р. у с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Костюк Софії Михайлівни, 1930 р. н., уродженки с. Деревляни.

¹¹³ Зап. 07.07.2010 р. у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. від Юзвик Євгенії Купріянівни, 1932 р. н.

¹¹⁴ Зап. 04.07.2013 р. у с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Шевчук Ольги Іванівни, 1937 р. н.

¹¹⁵ Зап. 07.07.2013 р. у с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл. від Кучер Віри Олександрівни, 1931 р. н.

¹¹⁶ Зап. 14.07.2013 р. у с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Демидюк Антоніни Василівни, 1937 р. н.

¹¹⁷ Зап. 07.07.2013 р. у с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл. від Шевчук Ольги Марківни, 1935 р. н.

¹¹⁸ Зап. 07.07.2012 р. у с. Деревляни Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Паньків Марії Іванівни, 1934 р. н.

¹¹⁹ Зап. 14.07.2009 р. у с. Рясники Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Устик Наталії Давидівни, 1930 р. н.

¹²⁰ Зап. 17.07.2010 р. у с. Вербень Демидівського р-ну Рівненської обл. від Рудюк Ольги Назарівни, 1932 р. н.

¹²¹ Зап. 11.07.2012 р. у с. Соколя Буського р-ну Львівської обл. від Приставської Марії Ільківни, 1930 р. н.

¹²² Зап. 07.07.2013 р. у с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл. від Шевчук Ольги Марківни, 1935 р. н.

¹²³ Зап. 08.07.2014 р. у с. Воронівці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Крутинь Марії Семенівни, 1941 р. н.

до ранку, щоб вони собі приходили»¹²⁴, «На Вілію мертві наші будуть приходити вечеряти, то лишали і кутю, і ложки клали, скіки хто мав своїх покійників»¹²⁵, «Як хто до року помер, то ложку йому клали, її потім так само з'язували»¹²⁶.

Подекуди ложки для померлих клали винятково черпачком донизу, бо «у них закриті життя», тоді як свої — навпаки, «щоб було що черпати»: «Ложки по вечері догори черпачком їдна на другу склали (черпачком догори, шоби було що черпати). Отдельно миску і ложку оставлели, і тітю оставлели для мерце. Вони осібно були. Ложку для мерце клали черпачком донизу»¹²⁷, «На другий Світій вечір обертали ложки догори ногами і клали коло мисок. А одну клали черпачком донизу. Як ложка черпачком донизу, то означає, що життя в них вже закриті»¹²⁸.

Зранку дивились, чи котра ложка не перевернулася. Це означало смерть до року того, хто нею їв: «Ми б ту кутю доїли, а мама: «Тре' трошки оставити. Для вмерших». Ну, то оставили трошки куті, і ложки тако кругом тої миски. То вже як рано встанем, то котра ложка перекинеця, то це вже вмере»¹²⁹, «Трошки ки'даєм, бу пуко'їніки приходят з мо'гілок. Догори тако ло'жки ложим, а наверх — хліб. І вже вранці загля'дають — яка ложка перевернеця, то кажуть, що це вже вмере. Так вже вечера стоїт до самого рання, а вранці прибіраємо»¹³⁰, «На Вілію повечерали, і ложуть ложки в миску, а тоді в миску кладеш круглу буханку хліба і накри-

вають скатеркою. А вже зранку подивились — о, ложка перевернулася, це вже вмере до року. Це для вмерших оставляли»¹³¹, «Що не з'їдаємо за вечерою, то встаєця на столі — кла'дуть тако ложки і кладуть буханку хліба. Кіко є се'мні', навіть як хто далеко, — тіко кладем ложок. На всі душі в хати кладуть. Чи'я ложка перевернеця, то той вмере вперед. То на столі в мисці з кутью. А кутя стоїть на покуті всьой час в макітрі. То хліб клали тіко на миску, то шо на столі. І з-під хліба, і перевернеця. В мене мама як вмирили, то перед тим перевернулася. То душі приходять і перевертають»¹³², «Прийдуть поко'їніки вечерать. В миску з кутєю на ніч клали ложки, а наверх — хлібину: чия ложка перекинеця — те раньше вмере»¹³³, «Як повечерають, ло'жки кладуть у миску кружка', куті трохи накида'ють там — шо це ж вмерші будуть вечерять, да це так до ранку стоїть. І хлібиною прикривють, і ска'тіркою зверха. Вже як ложка перевернеця — то хтось умре»¹³⁴.

Трапляються варіанти, коли ложки на ніч клали безпосередньо на стіл: «На ніч все оставалося, тільки накривали. Ше померші прийдуть вечерати. Ложки клали донизу, просто на столі ложили. Як перевернеця, то вмереш вже»¹³⁵.

Непоодинокі випадки, коли перевернену на ранок ложку трактують як свідчення приходу покійних: «Як повечерають, то кладуть у миску ложки. Будьто, кажуть, що приходять ті, шо померли. Як вуβε'рнеця ложка, то приходили»¹³⁶.

Якби так не залишили на ніч нічого на столі, покійні можуть про себе нагадати: «А на столі остав-

¹²⁴ Зап. 10.07.2011 р. у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. від Мазепи Ганни Антонівни, 1944 р. н.

¹²⁵ Зап. 13.07.2006 р. у хут. Сапанівська Хотівочка с. Сапанів Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Штутки Анни Степанівни, 1922 р. н.

¹²⁶ Зап. 09.07.2012 р. у с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Надольської Катерини Несторівни, 1933 р. н.

¹²⁷ Зап. 15.07.2012 р. у с. Стрептів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Шпирки Михайлини Василівни, 1927 р. н.

¹²⁸ Зап. 10.07.2012 р. у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. від Бозунь Ярослави Дмитрівни, 1933 р. н.

¹²⁹ Зап. 24.07.2007 р. у с. Цвітоха Славутського р-ну Хмельницької обл. від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. н., уродженки с. Варварівка.

¹³⁰ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

¹³¹ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

¹³² Зап. 14.07.2007 р. у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

¹³³ Зап. 08.07.2009 р. у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. від Карп'юк Антоніни Венедівни, 1938 р. н., уродженки с. Новоставці.

¹³⁴ Зап. 13.07.2009 р. у с. Дорогобуж Гошанського р-ну Рівненської обл. від Машлай Степаниди Михайлівни, 1925 р. н., уродженки с. Подоляне.

¹³⁵ Зап. 15.07.2009 р. у с. Стадники Острозького р-ну Рівненської обл. від Форманюка Олександра Тимофійовича, 1931 р. н.

¹³⁶ Зап. 08.07.2010 р. у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. від Солтиса Андрія Гавриловича 1928 р. н.

ляють — бо прийдуть вмерші їсти кутю. Дуже сусідка забулась, то батько приснився, каже, Ганю, я до тебе приходив, то в тебе навіть куті на столі не було. А Боже, каже, а я забулась...»¹³⁷, «Кажуть, що для померлих тре' кутю на ніч оставляти. І мені свекер приснився, що я до тебе не піду, я піду до своєї дочки, бо вона кутю варила»¹³⁸, «На ніч [на Вілію] куті лишали, казали, покійники прийдуть на кутю, і яка страва була, лишали на столі, і всі ложки лишали. Не запрошували померлих, казали старі люди, що вони самі приходять, а запрошувати їх недобре. А їдна жінка, бідна, забарилася і не зварила куті, сама їдна живе, вона ще й зара живе, — і, каже, сниця мені: «Доню моя, всі вечерали, а я не вечерала, бо ти мені куті не зварила»¹³⁹.

Так само нагадують вони про себе й на інші поминальніци: «В нас Проводи в неділю після Паски через тиждень і 9 жовтня — Івана. І то все дідам давали на ті Проводи. У вмерлих Паска тоді, як Проводи. В нас одна своїй дівчинці крашанки не положила на Проводи, і сниця їй, що всі дітки з крашанками стоять, а її питають — де твоя? А вона каже — а мама ззіла»¹⁴⁰.

Можуть, приснившись, дорікнути за певні допущені при поминанні порушення: «Книши пекли — то це заре в нас піроги в церкву несуть з пшеничного, а колись же пекли з житнього, і на Проводи, і все. Ото називався книши. Я ще колись ходила на мо'гилки в Кру'ченець, на Проводи, то й мені ще ту паляницю дали, то я така була довольна, бо то ж голод був. Тепер то праніки, цукерки, а колись — житні піроги. Три піроги, то їден уже батюшці... І роздавали їх. Це називали книши. А колись у нас їдній жінці приснилося. Обшим, вони пушили з своєю сестрою на мо'гилки, ну да й взяли вже ті піроги. Да й батюшці здавали, к'дали, а вони ходили-ходили, — вже й поїхала та пудвода.

А була ж голодовка колись. А ця сестра до неї каже: «Маринко, знаєш шо, тому вже батюшці хватає. Заберем додому да самі з'їмо»... Як на цю саму нич — сниця. Каже: «На'що його нести, як ви назад додому його забрали?» То шось же ж да воно є... А колись у нас був батюшка, Шалан звався, фамілія, а звати Мішка, Міхаїл. А тоже на цю Поміналну суботу пірогів нанесли, а його матушка каже: «Думаю — а, я там ще буду пекти... Такі гарні піроги, я возьму' да занесу». У церкву вже, за своїх. То їй приснилося на цю са'му нич: «Ти, — каже, — чужих не неси, а своїх напечи да нам принеси». Шось же воно да є...»¹⁴¹.

Поминали померлих і даючи на свята «запрости-біг», ділячись трапезою з неімущими: «На сьвато я передала свою сестрою бідній жінці (вона коло неї живе), ну, ковбаси, сальтісона, і голубців набрала, всього', і кажу, занесеш. І кажу, ще тре' врізати хліба, бо з чим буде їсти. Я врізала ще тако на всьой бо'хунець таку гарну скибку і дала... Сниця мені мій чоловік — приходе і несе хліб на руці. «Шо ти, — ка'жу, — прийшов?» А він каже: «Прийшов...» А я ка'жу: «Де ти взяв того хліба?» А він каже: «Шо ти, не знаєш? А то твій». А я кажу': «Правда, мій...» Розглянула скибку... То так давали — бідним, і на столі [на Вілію] ки'дали. І то воно так лежало до ранку»¹⁴².

З похоронною тематикою тісно пов'язаний зафіксований на Славутщині масничний звичай «ховати Савку», за своєю суттю тотожний «похорону Коструба», «проводам Зими» тощо (Цей та інші пов'язані з поминальною тематикою весняні звичаї волинян докладно розглянув Юрій Пуківський [23]):

— «На Масляну — млинці, вареники, налі'сніки печуть. Це ж тоді Савку справляють, як є сніг, закупають. П'єм, п'єм, а тоді одну бабу винесли, в сніг вкинули, закопали, снігом прикрили. А потом — ми вже йдем до хати, а вона тоді йде вже: «Добрий вечор, я, Савка, вже чуть тут не захолола...» Ну, для неї — вже чарку, другу, третю. І співаєм:

Умер Савка — бу слабій був,
А бив жінку — бу дурний був.

¹³⁷ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. н.

¹³⁸ Зап. 23.07.2007 р. у с. Миньківці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Косік Ганни Іванівни, 1927 р. н.

¹³⁹ Зап. 14.07.2006 р. у с. Кімнатка Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Кучерук Ольги Дем'янівни, 1927 р. н.

¹⁴⁰ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Лавренюк Віри Петрівни, 1951 р. н.

¹⁴¹ Зап. 14.07.2013 р. у с. Новоїль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Демидюк Євгенії Василівни, 1939 р. н.

¹⁴² Зап. 07.07.2010 р. у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. від Юзвик Євгенії Купріянівни, 1932 р. н.

Савка, пу Савці, вип'єм пу чарці,
А ви, баби, знайте, Савку пухуйте.

Це такий обичай на Масницю. То стару бабу брали або дядька якого за Савку. То в четвер перед Великим постом. За'пуски»¹⁴³.

— «Це у четвер Савку ховали. Бо говорили:

Бом-дзень, Савка вмер.
А коли — йу четвер.
А ви, молодичи,
Печіт паляниці,
Да підемо яму копати,
Да будемо Савку ховати.
Бом-дзень, Савка вмер.
А коли — йу четвер.
Положили Савку на лавку:
Лавка трасецца,
Савка сміецца.
Бом-дзень, Савка вмер.
А коли — йу четвер.

Як Тетяна ще була жива, то вона зробить ляльку, зробить Савку, да кличе бабей цих, да горілку пили. Посміялися, попили горілки, розкидали ту ляльку — з куфайки і хустки вона була, — да й і всьо. Це на Ма'сницю в той четвер»¹⁴⁴.

Задля померлих дотримувались заборони на підбілювання й підмащування хати упродовж Велико-го посту: «Першого тижня Великого посту не мона білити, а в суботу ці всі сім не'діль посту не мона білити в хаті, бо покойнікам замазуєш очі, шось вони будуть обіжатися»¹⁴⁵.

Тиждень від Великодня до Провід або лише у четвер на цьому тижні, на так званій Намський Великдень, не чіпали землі, щоб не тривожити померлих і не спричинити посуху: «Після Паски четвер — сохрять, Боже, — яку палучку вструмити в землю. Сохрять Боже. То Намський Великдень. Вме'рлих. Ни забивати їх. В нас то таки ніхто навіть ни стукни в землю. Так іде спридвовіку. Говорать, шо й дощу не буде»¹⁴⁶, «Перед Провода'ми — то є празник покойніків, то — Боже, сохрани, — в зем-

лю лізти — не буде ніколи дощу, як заб'є кілка в землю. Цілий тиждень. Як хтось загородив — то виривали кілки»¹⁴⁷.

Безпосередньо на Проводи повсюдно на Волині обов'язково заносили на могили паску, крашанку, а на Славутищині ще й накривали могилу полотном: «На Провуди, як проводять, застеляєм всі могили полотном, чи рушничком, і кляли кусочок паски. То так, шоб обновити могили. Потім забирали то полотно»¹⁴⁸.

Своєрідним поминальним днем є п'ятниця. Зокрема, згідно зі свідченнями респондентів, «В п'ятницю не прали (не прями. — В. Г.) ніколи, і не золили, не підмащували»¹⁴⁹, «В п'ятницю не золили, а хто — не їсть, піст соблюдає»¹⁵⁰. Заборони на певні види робіт у п'ятницю на Кременеччині іноді пов'язують з пошануванням Діви Марії — «В п'ятницю білити не можна, хліб пекти, прастити. То Діва Марія в п'ятницю родилась»¹⁵¹. У даному разі Діва Марія виступає правонаступницею Параскеви П'ятниці. Трапляються, однак, і свідчення, які пов'язують названі заборони з покойними: «У п'ятницю, в кого батьки померли, то не мона мастити, бо батькам гочи пузамащуєш»¹⁵², «В п'ятницю не мо[ж]на мастити, бо вмершим вочи захляпаєш. І не золили, ху'ста не прали»¹⁵³. Додамо, що така чи схожа мотивація є розповсюдженою на західноукраїнських теренах.

Отож, душі померлих остаточно не «упокоювалися» й не покидали світу живих упродовж значно тривалішого відтинку часу, ніж рік. Іноді вони можуть

¹⁴⁷ Зап. 16.07.2010 р. у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл. від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

¹⁴⁸ Зап. 14.07.2007 р. у с. Великий Скнит Славуцького р-ну Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

¹⁴⁹ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

¹⁵⁰ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколоси Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. н.

¹⁵¹ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанів Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. н.

¹⁵² Зап. 15.07.2007 р. у с. Нараївка Славуцького р-ну Хмельницької обл. від Боркалюк Віри Фамілівни, 1923 р. н.

¹⁵³ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколоси Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Вознюк Ганни Іванівни, 1922 р. н., уродженки с. Горанка.

¹⁴³ Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівки Славуцького р-ну Хмельницької обл. від Антощенко Ольги Яківни, 1937 р. н.

¹⁴⁴ Зап. 18.07.2007 р. у с. Клепачі Славуцького р-ну Хмельницької обл. від Котюк Надії Олексіївни, 1942 р. н.

¹⁴⁵ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малий Скнит Славуцького р-ну Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

¹⁴⁶ Зап. 15.07.2010 р. у с. Липа Горохівського р-ну Волинської обл. від Цісарук Марії Антонівни, 1921 р. н.

виявляти себе, наприклад, показуватися у вигляді мухи, що самотньо влетить у кімнату: «Як влє'тить в хату муха, то кажуть — о, душа чиясь»¹⁵⁴. На Ізяславщині з душею ототожнювали велику муху, яка кружляла у хаті померлого до сорока днів по смерті [1, с. 246]. Вірування волинян у те, що душа людини може втілюватись у чорного kota, засвідчив свого часу Микола Теодорович [26, с. 605].

Виявом віри в існування душі упродовж тривалого часу можна сприймати і весільний звичай, коли молоді, їдучи до шлюбу, просять благословення у померлих батьків. Цей звичай супроводжується відповідними піснями. Як приклад, наведемо пісню з Кременеччини, яка описує діалог між донькою і померлим батьком:

*Ой там за гурою дрібний дощик роси,
А наша Ганнуса на весілля проси.
Проси вона проси від хати до хати,
Забула вступити на цвинтар до тата.
— Ой тату мій, тату, а я ваша дочка,
Поправти на моїй голові віночка.
— Ой ни можу, доню, рук ни можу звести,
Хай тобі поправлять твої рідні сестри.
Ой ни можу, доню, бо й на грудях грушка,
Хай тобі поправит твоя старша дружка»¹⁵⁵.*

Померлі часто сняться родичам, даючи живим різноманітні прикмети або вказуючи на те, що їм з тої чи іншої причини «некомфортно», чогось бракує. Зазвичай, якщо сняться покійні, то це вони хочуть молитви, поминання: «Мені здалося, що прийшов батько і казав, що пити хоче. А коло мене якраз вода стояла. То сусідка каже — піди занеси води бутилку йому на могилу. Як їсти хоче, то треба занести до церкви, або якісь колись діди ходили... щоб помолитися Богу за них»¹⁵⁶, «Як приснився, що шось просе, то дають бідним: помолитися там, за того, що просе»¹⁵⁷, «Це хіба сниця, пе-

ред годовинами, перед дев'ятинами, — шо треба вже шось робить, обід давать. А так — то хто прийде з того світа?...»¹⁵⁸ Як уже зазначалося, якщо померлий уві сні просить якусь річ, її можна передати з наступним покійником.

Трапляються випадки, коли покійні начеб сприяють своїм домашнім із «того» світу, даючи їм уві сні якісь підказки: «Ше колись моя мама розказувала. В них було сімнадцять дітей, це в діда мого. І дідові було сорок сім років, а бабі пійсят, чи шо, — і дід вмирає. Якийсь пекельний вогонь напав, кажут — за сутки згорів. І баба остала'ся з дітьми'. І багато діте, і плаче. Шо хоч роби... Якогось там лемеша' до плуга — ну, треба навісні шось робити, і нема, хто ж мені його позичить, як всі хочуть... Плаче... От, старша дочка' лягла спати — і сниця дід: «Наталю, скажи матері, хай не плаче, підеш над стропо'м над сінни'ми дверми' мацне'ш». Кажут... Це вже тьотя розказувала. Кажут — я вийшла подивилась, лап-лап — є. Сходжу — мамо, мамо... Вже стішилася... То ж шось є, бачте. Це не то шо там придумано»¹⁵⁹, «Мама вмерла, то я маму просила, щоб мама прийшла, щоб мені мама посаветуovala, то мама присниця, і тако у хаті тоже, часом, каже — вставай, бо че'реду гони'ть.. Я вроді неї бачу — як я очі розплющила — немає неї»¹⁶⁰.

Сприйняття сну з покійним може бути винятково індивідуальним, а поза тим — це загальновідома прикмета на дощ: «Є, сняця покійники на дощ, а є, шо присниця, і справджуєця. Шось дають знати наперед. От мені як мати присниця, то я все захворію, а як батько — все добре»¹⁶¹, «Як сниця давній покійник, то може бути дощ»¹⁶².

¹⁵⁴ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколоси Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. н.

¹⁵⁵ Зап. 13.07.2006 р. у с. Сапанів Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Плисюк Віри Григорівни, 1927 р. н.

¹⁵⁶ Зап. 14.07.2010 р. у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексіївни, 1944 р. н.

¹⁵⁷ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. н.

¹⁵⁸ Зап. 08.07.2013 р. у с. Новопись Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Легінчук Лідії Юхимівни, 1947 р. н.

¹⁵⁹ Зап. 09.07.2014 р. у с. Петриківці Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Павлюк Надії Арсенівни, 1937 р. н.

¹⁶⁰ Зап. 07.07.2013 р. у с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл. від Кучер Віри Олександрівни, 1931 р. н.

¹⁶¹ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

¹⁶² Зап. 19.07.2007 р. у с. Волиця Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Марії Тимофіївни, 1937 р. н.

Повсюдно на Волині вірять, що певні категорії покійних можуть виходити з могил і лякати живих. Іноді, щоправда, вважають, що ходить не сам покійник, а лише його тінь або душа, або ж — що у подібні покійника приходить «нечистий» (Широкий спектр таких оповідок та бувальщин оприлюднив І. Бінковський: [1, с. 257—258; 2, с. 110]). Зазвичай не упокоюються одразу по смерті відьмарі: «Колись же ж було так, що ходили. Вмре — і приходить. То колись ці калдуні були, хто їх знає... Отепер тих відьмів немає, а то, щоб молока було більше — відьми були такі. Оце як вмре і приходить — то ж не він приходить, то дух злоби вже приходить»¹⁶³, «То чародії можуть являтися, хто шось знав, — і то не вони, то сатана буде являтися»¹⁶⁴, «Як він був зв'язаний з демонськими силами, то кажуть, що приходить. І були такі перекази, що приходить до жінки і так як мужчина з жінкою живе. Його не видно, а приходить тільки голос такий. Каже — ну то що, при'ймеш мене? То вже тяжко»¹⁶⁵.

Такого «гостя» можуть виказати якісь демонічні ознаки: «Ше говорили, що вмре батько був. Приходить батько в гуні. А ті хлопці ніби знають, що то тато. Але лізе на вишки і бере сіно корові чи коневі, там несе він, той покійник несе. А вони дивляться — а в нього ноги курячі. Та й кажуть: «Тату, а чо' у Вас курячі ноги? З пір'ям?» Як він зліз, то більше не приходив»¹⁶⁶.

Трапляються ще на Волині (Кременецький, Хмельницький, Старокостянтинівський, Сокальський, Кам'янка-Бузький, Буський р-ни) уявлення про упирів (упи'р, опи'р, вупи'р, о'пир, двойня'к). За розповідями, упирі мало чим відрізняються від відьом чи інших «калдунів». По смерті вони чинять людям зло, поширюють хвороби: «Якщо він його мав (відьмар мав чорта. — В. Г.), він в його вселився, той злий, — то вже та людина —

двойня'к, вже може всяке зло робити [після смерті]»¹⁶⁷, «Якісь вопирі' ходили. То ті самі, так як ті, що хоробу розносить, як та слабість, — вопирі'. Вже по півночі, як когут запіє, вже тоди нема ніц, вже ховаюці. Когут запіє, вже тоди безпечно»¹⁶⁸. Упирів можуть уявляти як людей з двома серцями, тому «коли помре, мусить ходити, бо життя в ньому не зупиняється» [32, с. 253]; «Вупир має два серця, водно сатанинське, він не має милосердія»¹⁶⁹.

Крім відьмарів, властивістю виходити з могили наділяють й інших покійників. Зокрема, «ходити» нібито буде «заздрісне таке, таке лукаве», та людина, котра «зажалувала» собі за чимось у світі живих, котра «зареклася ходити», у котрої залишились важливі незавершені справи. Можна було й «приплакати» собі покійника, якщо надто за ним побиватись [2].

Для прикладу — розповідь з Бродівщини про священика, який не міг упокоїтись, бо мав незавершені справи: «Священик десь набрав гро'шей і не відправив службів Божих. І він вмре, той священик. То потім люди бачили його, він там в одному селі стояв на роздоріжжю. Хто їде після дванадцятої, то баче того священика. І боялися, вже старалися не їхати. А один такий дядько відважний в селі був, і каже, що я поїду, запитаю його... Але ше взяв їдного. І він став коло него і каже: «Отче, чого ви тут стоїте?» А він каже: «О, вже більше стояти не буду. Добре, що ти тут. Піди в церкву, відправ три служби Божих, — там, сказав, за кого, — бо я їх не відправив, і я мушу тут стояти, щоб ко'мусь то сказати». І той пішов то зробив, і більше вже не було того священика там»¹⁷⁰.

Поширеним на Волині є сюжет, згідно з яким померлий (загиблий) чоловік приходить до дружини. Як правило, після таких відвідин жінка починає «сохнути» й незабаром помирає: «Було так, що вмре чоловік, то жінка не мала покою. Лягає на постелі, а

¹⁶³ Зап. М. Кулакова 07.07.2009 р. у с. Бугрин Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Крутія Івана Оксентовича, 1923 р. н.

¹⁶⁴ Зап. 08.07.2011 р. у с. Бордуляки Бродовського р-ну Львівської обл. від Гонтарик Надії Михайлівни, 1940 р. н.

¹⁶⁵ Зап. 05.07.2009 р. у с. Вільгір Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. н.

¹⁶⁶ Зап. А. Зюбровський 16.07.2006 р. у с. Савчиці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюк Віри Петрівни, 1923 р. н.

¹⁶⁷ Зап. 13.07.2006 р. у хут. Сапанівська Хотівочка с. Сапанів Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Штучки Анни Степанівни, 1922 р. н.

¹⁶⁸ Зап. 11.07.2012 р. у с. Соколя Буського р-ну Львівської обл. від Приставської Марії Ільківни, 1930 р. н.

¹⁶⁹ Зап. 10.07.2012 р. у с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл. від Бозунь Ярослави Дмитрівни, 1933 р. н.

¹⁷⁰ Зап. 10.07.2011 р. у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. від Мазепи Ганни Антонівни, 1944 р. н.

вона сохне, то до бабів возили»¹⁷¹, «Є, так кажуть, шо покойнік ходить. Мама як моя жила, а батька були забили, то вона казала, шо був ото... Каже, я чула — ото такий зимний ліг коло мене...»¹⁷², «В сусідки був чоловік помер, то тоже ходив. Де які тарілки були, то всьо поперевертає вночі і поскидає»¹⁷³, «В нашої лікарши чоловік приходив. Померлий чоловік приходив. Каже — посунься. Це обично в ночний час. І каже, і не сплю, вже очи розплющила, і бачу, шо ходить по хаті. Боже!.. То там і видюком обсипали ту хату, святили... Приходить, каже, і в двери стукає, і гукає — відчини. То він зразу, як помер, приходив. Це було»¹⁷⁴, «Як він був зв'язаний з демонськими силами, то кажуть, шо приходить. І були такі перекази, шо приходить до жінки і так як мужчина з жінкою живе. Його не видно, а приходить тільки голос такий. Каже — ну то шо, приймеш мене? То вже тяжко...»¹⁷⁵

Такий покойник стукає по хаті, робить «переверти» тощо. Колоритну бувальщину на цю тему, зокрема, зафіксовано на Черняхівщині: «То вже годів штири буде — шла на кладбище (так послі обіда, там, прибирала могили). Ну, іду — а коло могили така нора велика. Це од свого хадзяїна... Кажу: «Може, це ти вилазиш, то вилазь, як хоч». Це перед Провода'ми. От, через три дні, до Провід'д — прийшло. Я сплю (так укрита, це ж тепло було, одіялом бай'вим), — як навернулось то лихе — не можна ж не повернуцца, ни Богу домолицця «Отче наш» не мона. Я стала всяк казати — воно мене пустило. Як я — лап-лап — воно таке мня'ке — косте'ї нема. Як добрий кіт. Я його не бачила, по'ночи ж... Я сіла — за його, накрила одіялом цим да зара, думаю, побачу, — а воно тако круну'лось — да й нема. Я встаю, засвітила, обшукала вскрозь: і в піч, і под пі'чою ди-

вилася — і нема, де воно ділось... Воно, майбуть, у комин... Боже!.. Обсипала хату відюком, маком свяченим і пошла до батюшки, щоб посвятив хату. Батюшка забув... Воно приходить, а не може вже в хату ввийти. Я йду до його до хати, каже — їй-бо', забувся. Приходить, посвятив хату... А настольна лампа, то я поставлю: як світицца —ничого не чутно', як потушила — як не бабахне туди в двері, на горі... Я знов засвітила — то воно вже остатній раз, як це вже я засвітила, да не може до хати пройти, то воно оту-то, одийшло, — тільки: «А-я-яй! А-я-яй!..» І всьо. І од тих пор — нема. Їй-бо', то таке принесли — хай Бог милує... Отаке було»¹⁷⁶.

Іноді такого померлого називають *переле'сник*, або ж *переве'сник*: «Перевесник — то такий вредний чоловік у нас тутай вмер, шо всьо'го світа їму мало. Як умер, то приходив до жінки, ки'дав з гори чим бачив на неї. То кажут — до неї таскався перевесник»¹⁷⁷. Вважають, що «дістати перелесника» можуть ті дівчата чи жінки, котрі надто сумують за своєю парою: «Достала перелесника, то як влюбицца дуже. До бабів возили»¹⁷⁸, «Можна достати перелесника, то як злякаєся. Як перелесник, то треба купити чорну свиню і загородити її в куточок, і в дванадцять годин виходити і казати: «Видавайся свині, а не мені». В нас один хлопець пішов в армію, а дівчина так затужила — дістала перелесника»¹⁷⁹, «Переве'сника дістав — як в когось залюбився. І шось людині робицца, і слаба, й слаба, поки не відійде»¹⁸⁰, «Влюбився в дівчину, і більше ніякої не хоче любити. І він думає, а з тої думки приходить такий перелесник, шо може і смерть бути. То в вигляді людини він. Чи дівчині, чи хлопцеві»¹⁸¹, «Казали в нас на

¹⁷¹ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. н.

¹⁷² Зап. Д. Димаї 10.07.2006 р. у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олексюк Ганни Федорівни, 1930 р. н.

¹⁷³ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. н.

¹⁷⁴ Зап. 05.07.2013 р. у с. Вільськ Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Надії 1942 р. н.

¹⁷⁵ Зап. 05.07.2009 р. у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. від Хочая Володимира Федосійовича, 1930 р. н.

¹⁷⁶ Зап. 04.07.2013 р. у с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Попик Антоніни Євдокимівни, 1929 р. н.

¹⁷⁷ Зап. 16.07.2010 р. у с. Старики Горохівського р-ну Волинської обл. від Семеняк Анни Гнатівни, 1928 р. н.

¹⁷⁸ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Васірук Марії Петрівни, 1927 р. н.

¹⁷⁹ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

¹⁸⁰ Зап. 11.07.2011 р. у с. Монастирок Бродівського р-ну Львівської обл. від Хом'як Марії Іванівни, 1923 р. н.

¹⁸¹ Зап. 08.07.2011 р. у с. Бордуяки Бродівського р-ну Львівської обл. від Гонтарик Надії Михайлівни, 1940 р. н.

одну — перелесника дістала. Мала хлопця, той до неї ходив, а не вженився. І вона так взяла собі до голови, що помішалася: чіпляла на себе бинди' і в лісі кожній сосні кланялася. То ходила до одних — відходили її. То з любови таке получаєця»¹⁸², «Перелесник — то так якби чорну хворобу дістає зи страху»¹⁸³, «Перевесник — то його треба лічити. Дівчина вмерла, то хлопцеві довго ше показувалась»¹⁸⁴.

Як злий дух, який з'являється молодим людям в образі коханої померлої особи, постає «перелесник» у матеріалах П. Чубинського [28, с. 199] та В. Кравченка [11, с. 52—54] з Житомирського повіту, Івана Остапика [21, с. 276] з Золочівщини.

Трапляється водночас, що й померла жінка може «забрати» чоловіка до себе: «Ну, баба моя казала тоже. Моєї баби сина умерла жінка. З родів померла. І він дуже любив свою жінку, дуже гарно жили. То баба казала, що вона до нього ходила. Ну, і він через два місяці вмер. Забрала до себе»¹⁸⁵.

Типовим для Волині є сюжет, як померла мати приходиться до малих дітей. Вона годує їх груддю, заколисує (Колоритну бувальщину про це, зокрема, знаходимо у В. Кравченка [11, с. 136]). Як правило, за якийсь час померла «забирає» дитину:

— «Недалеко сусідка померла і приходила дочці давала ссати. То бачили, як бігла, вбрана, так як поховали, бігла на цвинта'р, щоб вспіти, поки когут запіє»¹⁸⁶.

— «Колись мати ше розказувала, що у цьому са'мому селі умерла у жінки дочка і пукинула грудну дитину. То, каже, вночи воно дуже плаче, то вона встане — а колись колиска ви'сіла коло стелі, так сплетяна з горози' — гойдають її. То як розгойдають її, то на всю хату ця колиска ле'тає. Каже, встане ця мати, помолиця Богу, каже: «Чого ти прийшла? Я й сама буду колихати». І,

каже, вона доти ходила, поки цю дитину й не забрала. Каже, посадила я цю малу в коробці на стежці, вона гралася там, а я коноплі беру. І я чую — дуже так заплакала ця мала, дитина. Як вона виходит — то дуже замурзана ця дитина, і, каже, така сучка пішла в город, — видно, ссало її, цюю сучку. І, каже, заре третього дня, і ця дитина вмерла. То хто сам собі задумає, то той буде ходити»¹⁸⁷.

— «Я сама з Новоставець, моє мати з Новоставець. А материна сестра жила через дві селі аж, в Карлові. Да й моя мати вже вмерла', а тьотка була, да й в неї була дівчина старша, і була маленька дівчинка, ше цюцьку ссала. Да й тая вже тьотка моя вмерла', в Карлові. Ну а ця з Новоставець тьотка — треба ж йти гледіть. Поховали — і маленьке дітя'тко. Да пішла да лягла спать, аж каже — чую, двері — рип... Я, каже, лежу, гойда'ю цю Катю... Чую — прийшла, до печи, а в печі' то така ку'башка, до ку'башки, і жар розгорнула, груди нагріла, і до колиски — і давай цю дівчину годувать. нагнулась коло колиски і годує. Геть каже, чую, і плямає дитя, і ковтає, і ссе. І нассалася, нассалася ця дівчина, і двері рипнули, і забралась пішла. То каже тьотка моя, що так злякалась... То так, каже, зо три ра'зи прихो'дила, і стали кричать, що роби шо, бо вона забере дитину... Да й стала ходити на мо'гилки, да й хату обсипала відюком маком, да й перестала ходити. А є таке — ходити од злого духа, то забивають осикового колка на могилі. Воно ж ходить тривожить, воно добра не робить. Знаю — і цю ше б'ють ті колки. Як хто вмере, да він шось знав, да й ходить. То ніде не приймають теї душі, ні в добрих, і ні в поганих, да й блудить»¹⁸⁸.

— «В нас тут було таке по-сусідстві тутво недалеко, шо одна жіночка молода вмерла, і була дитина грудна. То приходила до дитини. Би-но ніч, і, каже, вже грукає, стукає, і вже прийшла, і вже дитина ссе цюцьку, вже цмокає. То, каже, чуєм, шо вже нагорі грукає, йде. Довго ходили. То

¹⁸² Зап. 16.07.2011 р. у с. Грицеволя Радеківського р-ну Львівської обл. від Панчук Софії Петрівни, 1932 р. н.

¹⁸³ Зап. 05.07.2012 р. у с. Волиця Буського р-ну Львівської обл. від Сахаревич Емілії Василівни, 1932 р. н.

¹⁸⁴ Зап. 07.07.2010 р. у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. від Юзвик Євгенії Купріянівни, 1932 р. н.

¹⁸⁵ Зап. 07.07.2013 р. у с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл. від Кучер Віри Олександрівни, 1931 р. н.

¹⁸⁶ Зап. 14.07.2012 р. у с. Деревляни Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Зуб Еви Теодорівни, 1930 р. н.

¹⁸⁷ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

¹⁸⁸ Зап. 08.07.2009 р. у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. від Карп'юк Антоніни Венедівни, 1938 р. н., уродженки с. Новоставці.

хтось сказав взяти маку-відюку свяченого і обсипати хату. І то вона типір прийшла, гракнула і більше не прийшла»¹⁸⁹.

— «Тато мої і ше там один чоловік йшли по селі діжурили. А на тамтій гулиці вмерла жінка, покинула маленьких дітей. Як вони йдуть, то вони бачуть, шо з теї хати вийшла жінка і — за ріг хати. Вони йден другого торкнули, і помаленько... Вона за ріг хати, а вона була, та гулиця, до цвинтара'... І вона пішла й пішла на цвинта'р, та жінка. Шось дане Богом таке, шо до дітей приходе»¹⁹⁰.

— «Тато-небожчик розказував, шо колись от вмерла мама, баба моя, і вони дуже маленькими повставалися, їх було четверо, і ше дитина їдна була в колисці. То вони вечно розказували: прийде ніч, і та дитина не плаче. А та колиска отаково... без кінця. І ніхто не колише її. Посипали свяченим маком кругом хати»¹⁹¹.

В одній із розповідей, проте, покійниця приходила до дітей доти, доки не «поставила їх на ноги»: «Розказувала сусідка, баба Галя, шо дружила вона була з двома дітками, а батька їхнього десь у революцію вбили, а дві дівчатки були, і мати вдруг умирає. І каже: «Дітки, я вас оставляю, я буду до вас приходить». І вона клялася, та баба Галя... Вона клялас Богові, шо каже, шо бачить. Оце, каже, сонце на захід, то вже Антоніна, каже, йде з мо'гілок і цим дівчатам усе... ну, все каже, шо як роби'ть. Ну, і та мати ходила ж, поки ті до'чки повиходили замуж. То це та жінка клялас, а це така почотна жінка, шо я її не можу не вірити. І вона клялас усім на світі, шо каже... Каже, сонце ше на небі, ну тіки надвечір уже — гляди, каже, уже вона йде. Так, в чому неї похоронили, в тому вона йшла. І вона цим дівчатам усе советувала, а вийшли заміж — уже не ходила»¹⁹².

Стосовно повернення з «того світу» нерідко спостерігається скепсис респондентів, мовляв, «з того світа ніхто не прийде», «мертві не пойдуть, аби

живі не полізли», «зара не лякають мертві — да живі». Водночас застосовували й низку охоронних засобів.

Щоб уберегтись від таких «відвідин», нерідко зверталися до «бабів», які вміли «відмовити». Попри те, найдієвішим способом вважають обсипання хати (на всіх чотирьох кутах) чи могили свяченим на Маковея маком-самосієм («відюком»), — доки покійник його не визбирає, далі піти не зможе: «Колись, як вмерші ходили, то маком-відюхом обсипали хату»¹⁹³, «Як батюшка гроб не запечатає, то покійник буде ходити. І то, навіть як запечатає, то як він собі задумає, то буде ходити. От вмірає і задумає собі — я все їдно буду приходити додому. І приходить, лякає. То маком-відюком треба обсипати хату кружка, і воно не піде. Могилу не обсипали — хай він може де схоче вилізти... шоб дудому не йшов»¹⁹⁴, «Маком обсівають могили, шоб не приходили покійники до хати. То каже, приснилось комусь, шо каже, шоб вам так було тяжко жити, як мені тяжко позбирати ті мачинки, шо я не можу зайти»¹⁹⁵.

Дієвим засобом вважали також вбити у могилу осикового кілка: «Забити, кажуть, осикового кілка, то воно не буде ходити»¹⁹⁶, «Тільки по но'чах можуть прийти тії, шо знающія з пуганим. Вулушебники. Ну в нас була тут їдна баба, вона цим займалася. Ну і шо — до чужого не ходила, а все времне до дочки' ходила, робила таку ме'рву: вилізе на гуру, перемішає все, і пасолю... де шо було, перемішає все разом і висипле просто на калідор. Така була пугана баба. Ходила, поки не зробили нічого. Забивають осикового колка на могилі, на грудях якраз»¹⁹⁷, «Це як ходить лякає, то туди осику в труну. Це колись, казали люди, шо ходили лякали. Тако осикового колка пуйде

¹⁹³ Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл. (Інформатор не назвалася).

¹⁹⁴ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. н.

¹⁹⁵ Зап. 07.07.2010 р. у с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. від Юзвик Євгенії Купріянівни, 1932 р. н.

¹⁹⁶ Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 р. у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Гуславського Костянтина Андрійовича, 1921 р. н.

¹⁹⁷ Зап. 06.07.2009 р. у с. Вільгір Гошанського р-ну Рівненської обл. від Величко Надії Мойсїївни, 1940 р. н.

¹⁸⁹ Зап. 07.07.2009 р. у с. Колесники Гошанського р-ну Рівненської обл. від Хабун Ніни Артемівни, 1931 р. н.

¹⁹⁰ Зап. 15.07.2010 р. у с. Липа Горохівського р-ну Волинської обл. від Цісарук Марії Антонівни, 1921 р. н.

¹⁹¹ Зап. 14.07.2010 р. у с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл. від Єфимець Катерини Олексїївни, 1944 р. н.

¹⁹² Зап. 07.07.2013 р. у с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл. від Кучер Віри Олександрівни, 1931 р. н.

заб'є, і не при'їде биш»¹⁹⁸, «Забити, кажуть, осикового кілка, то воно не буде ходити»¹⁹⁹, «То осика така, шо от, покойнік помре. Так він, буває так, шо ходє, покойнік. Бо й моя мама як вмерла, то ходила, не давала мені півроку жити. Ходила до мене. Ну а та госика — берут кілка, як вже він ходє, і забивають її в гроб. Просто, де головою туди лежить. Забивають — він тоді не при'їде геть на Стра'шний суд»²⁰⁰, «Є таке — ходить од злого духа, то забивають осикового колка на могилі. Воно ж ходить тривожить, воно добра не робить. Знаю — і цю ше б'ють ті колки. Як хто вмере, да він шось знав, да й ходить. То ніде не приймають теї душі, ні в добрих, і ні в поганих, да й блудить»²⁰¹.

Обсипати могилу маком, як і пробивати її осиковим кілком, однак, нерідко вважають гріхом. Померлий, збираючи мак, начебто не зможе постати на Страшний суд: «Як мрець лякає, то могилу маком обсипають, а то не можна, бо на Страшний суд не попаде — мусить мак збирати. Як кулка всикового забити, то тоже на Страшний суд не встане»²⁰², «Брата машина забила на Королевському мо'сті, то до братихи приходив. От зара тіки після 12 години — приходе і говоре з нею. Нарешті він каже (а вона по церква'х ходила, свяченою водою кропила... хіба ж то вмє'рші ходят, то ж сатана ходє): «Надю, якщо ти не хочеш, шоб я до тебе ходив, то обсип могилу маком». А вона вже стіки виходила по тих попах, шо вже й не знала, шо робити. Аби тіки дванадцата година — приходе і до ранку спати не дає. І вона з тої злості встала рано і пішла обсипала ту могилу. А то, кажут, — гріх, не мона... То так її сатана підійшла. Вже, тут кажут, шо на

Стра'шний суд і не встане. А вона зажурилась, затужила, і дєсь сатана до неї причахнулася. І від того дня перестав ходити. Кажут, шо не мона сьвяченим маком. Було таким простим [обсипати]»²⁰³.

Унікаючи використання маку-видюку як крайнього засобу, на Дубенщині спочатку обсипали ті місця, де нібито з'являвся покойник, просом. У такий спосіб начеб просили його не приходити. Як і у випадку з маком, небіжчик не пройде, доки не вибирає усе до зернини [9, с. 10].

Допомагала від «відвідин» покойника гілка терну: «Пошла у нас одна баба на кладбище. Свого сина там схоронила. І на могилі — така велика дірка ви'гребана у зе'млі. І вона на цю нору глянула да каже: «Приходь уже взавтра до мене». Вона прийшла додому, лягла, заснула. Шось, каже, спрощення — рип, рип — у хату. Вже воно прийшло до неї, вже на неї насіло, душить. Вона начала кричати у хаті, вона насилу ви'ловжилася з-пуд його. Вона стала ругація, матюгація, і воно утікло з хати. То вона на другий день взяла стерно, голі'нку, у ту нору її запнула. «Снідай там, обідай» — приказала йому, — і биш воно й не пушло»²⁰⁴.

Оберегами від покойників, як і від «нечистої сили» загалом, вважали косу, серпа, ножа, сокиру. Їх клали на ніч під подушку тому, кого «відвідує» померлий. Довкола місця, де така людина спить, обводили лінію освяченою крейдою [9, с. 11].

Відвадити покойника можна було, вказавши йому на нелогічність того, що відбувається: «В мому рідному селі розказували, шо помер один чоловік і він після того, як вмер, начав ходити до свої жінки увесь час. І сказали тій жінці: «Візьми вдінься так, як то ти будеш заміж іти, а як він при'їде і буде товктися, то як буде питати: «Шо ти так вдіваєшся?» — то кажи, шо заміж йдеш, а як питає: «За кого йдеш?» — то кажи, шо за брата, а коли скаже: «Хіба можна за брата йти?» — то ти кажи: «А хіба можна мертвому ходити до живого?» І як та жінка таке зробила, то казали, шо той дух як гримнув в двері, шо аж одвірки пооблітали, і більше вже не приходив.

¹⁹⁸ Зап. 14.07.2013 р. у с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Демидюк Антоніни Василівни, 1937 р. н.

¹⁹⁹ Зап. А. Зюбровський 07.07.2006 р. у с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Гуславського Костянтина Андрійовича, 1921 р. н.

²⁰⁰ Зап. 14.07.2014 р. у с. Філіополь Хмельницького р-ну Вінницької обл. від Паламарчук Лукії Якимівни, 1922 р. н.

²⁰¹ Зап. 08.07.2009 р. у с. Бугрин Гоцанського р-ну Рівненської обл. від Карп'юк Антоніни Венедівни, 1938 р. н., уродженки с. Новоставці.

²⁰² Зап. 14.07.2007 р. у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

²⁰³ Зап. 09.07.2006 р. у с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Семенюк Марії Кирилівни, 1948 р. н.

²⁰⁴ Зап. 08.07.2013 р. у с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Колоба Івана Петровича, 1936 р. н.

То, казали, що злий дух такий ходив, а не він сам, той чоловік»²⁰⁵.

Іноді ж вважають, що аби покійник не приходив, його треба гонити, навіть і «міцним словом»: «Як нечиста душа ходить, то тре' проганяти, сварити, щоб не йшов, — і не прийде»²⁰⁶, «Казали, що діжку ставили [пікну], хліб, свічку (хліб клали всередину діжки, на нього — запалену свічку. — В. Г.), і закривали, а як прийде до хати те, що ходит, ото откривають ту діжку, і каже [покійник]: «Нашо ти світиш!?» — а каже [той, хто хоче його відвадити]: «На те свічу, щоб мертві до живих не ходили. І не положено тобі ходити! Іди і більше не приходь!»²⁰⁷, «От в мене двоюрідня сестра дуже худобу любила. І мала бути теличка, а вона так: «А-я-яй, то вже я бачити не буду», — так зажалувала. І вмерла — проходить пару день — вже починає ходити... Чоловік вийшов подивитись — летить... каже — ходить. І я ходила на кладбища з нею сваритись: «Чо' ти ходиш? Як ти будеш ходити, я тобі могилу 'бсплю свяченим маком, і ти перестанеш ходити». І з того часу вже не ходила. Тіко ше корова билася, то я хліва свяченим маком обсипала»²⁰⁸, «То мені подружка моя розказувала. Каже — помер чоловік її. І приходе, каже, каждую ніч і лягає коло мене спати. Вона каже — Боже, я не сплю вже, я мучуся, і не можу нічого... І воно одіяло стягує, і таке виробляло... Та й каже — загнуса... А одна жінка каже до неї: ти, як він при'їде і почне годіяло здирати, то ти (вибачте на слові): «Ану, йоб-перейоб! Ти чого прийшов!?» І, каже, як я поругалася — більше не прийшов. Це сама лічно казала»²⁰⁹.

²⁰⁵ Зап. І. Бабій 10.07.2006 р. у хут. Підгора с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Кобилянської Галини Василівни, 1945 р. н., уродженки с. Валигори.

²⁰⁶ Зап. 10.07.2006 р. у с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Мельничук Ніни Петрівни, 1930 р. н.

²⁰⁷ Зап. Д. Димай 14.07.2006 р. у с. Града Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Грушицької Меланії Іванівни, 1925 р. н.

²⁰⁸ Зап. 11.07.2006 р. у с. Шпиколоси Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Вальчук Ірини Анатоліївни, 1926 р. н.

²⁰⁹ Зап. 06.07.2014 р. у м. Хмільник Вінницької обл. від Тарасюк Ніни Дмитрівни, 1929 р. н.

Окремий пласт вірувань у посмертне існування душі стосується померлих немовлят (чи навіть викиднів). На Старокостянтинівщині, зокрема, побутувало повір'я, що «падаючі зірки суть блуждающія душі померлих неохрещеними дітей (так званих «потерчат»)» [27, с. 529—530].

Померлих без охрещення дітей називають *поторча'та* (Пулинщина), *потерча'* (Горохівщина), *потерча', потерча'та* (Хмільниччина, Старокостянтинівщина), *потерче', потеречуки'*, (Кам'янка-Бузьчина), *потерчу'к, потеричуки'* (Бусьчина), *потерчуки', поторчуки'* (Бродівщина), *путькало* (Кременеччина). Уявлення про них тісно пов'язані з уявленнями про *руса'лок* (рідше — *ма'вок*) і різноманітних *лякачі'в*.

Померлим без охрещення діткам перед похованням давали імена Адам або Єва (рідше Іван або Ганна, Марія): «Як нехрещане, то в нас називають або Адам, або Єва, або Іванко, як ховають»²¹⁰, «Як вродисі нечесне', то кропили свяченою водою, — давали 'му імне. То то ніби потерчук, але вже як йому дадут імне, і покроплят, і змовлят Вірую, то вже воно...»²¹¹

Ховали їх збоку кладовища, «підховували» біля могил дорослих з цієї сім'ї. Подекуди стверджують, що «хреста не ставлять, як дитина нежива, бо не полагаєця, — пам'ятничка ставили».

Траплялося, що дітей ховали, не ум'явивши (наприклад, при таємному похованні після абортів). У такому разі вони «просять хреста» у перехожих. Хто чує благання «Хресту!..» чи незвичний голос птаха, нарікає таку душу Адамом або Євою: «Як не назвеш, то імені просять. Поторча'та, називали. Вони можуть і лякати, і шось таке... То вже лякачі'»²¹², «Як пташка летит над тобою і піщит, то кажут, шо то нехреще'на дитина. Треба перехрестити і назвати ім'є хлопця і дівчини. Сказати: «Хрещаєця раб божий...» і «Во ім'я Отца, і Сина...» І воно перестає»²¹³, «Казали,

²¹⁰ Зап. 04.07.2013 р. у с. Новоїль Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Попик Антоніни Євдокимівни, 1929 р. н.

²¹¹ Зап. 11.07.2012 р. у с. Соколя Буського р-ну Львівської обл. від Приставської Марії Ільківни, 1930 р. н.

²¹² Зап. 07.07.2013 р. у с. Стара Олександрівка Пулинського р-ну Житомирської обл. від Кучер Віри Олександрівни, 1931 р. н.

²¹³ Зап. 09.07.2012 р. у с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. від Надольської Катерини Несторівни, 1933 р. н.

потеричук кричить — то ті діти, що тра'тять, що робить аборти. Воно летить і просе: Хресту, хресту, хресту!»²¹⁴

Локально, чуючи прохання про охрещення, кидали на те місце нашвидкуруч зробленого хрестика з соломки чи яких-небудь патичків: «Як жінка стра-те дитину і закопає на цвинтарі' без хрещення, то воно дуже плаче. Казали, жи якогось хрестика робили там клали»²¹⁵, «Нехрещані — то казали потерчуки. Казали, що навіть ходило і плакало за хрестом. То несли на той гріб хрестика положили з патичка чи що, то вже не плакало»²¹⁶, «Діти просять хреста, то брали соломку, скла-дали на'вхрест і ки'дали»²¹⁷, «То на те, що [помер-ло] неохрищане, то кажуть пугькало. Роблять якогось христа і кидають його на дорогу, але я не знаю як. Беруть патички, два до купи зложили і кинули на дорогу. О кинуть де-небудь на дорогу. Воно ж нехрищане, воно ж не має христа»²¹⁸.

Клали на тому місці купованого хрестика: «Ко-лись балакали, що дитина десь плакала, бо про-сила хрестика. То йшли до церкви купляли хрес-тика, клали його десь там»²¹⁹.

Кидали такій дитині клаптик тканини «за крижмо», «вдітися»: «Як нехрищана дитина, і буває так, що прилітає якась пташка і дуже крепко співає: ухрес-ти, ухрести, ухрести... То й мені таке було раз в Славуті. А одна баба каже — візьми платочка по-клади і пумолися «Отче наш», і побачиши, що буде. Я так і зробила. а ця пташка прилетіла — і за цьо-го платочка, і полетіла. «Оце, — каже, — вже в нього є крижма»²²⁰, «Розказували, що воно будьто

пташкою перекидаєця ле'тає да просить хресту. Кажуть: «Кожне хрещене Бога хва'лить». Як воно скаже: «І я хвалю'», — то кида'ють якусь ленточ-ку чи шо одирви, і воно бере то в дзю'бу і несе»²²¹, «Як ідеши і чуєши, шо плаче, то передери платочка і кинь. Воно хоче вдітися, бо ж воно голе. Хтось по-ховав дитину цю»²²², «Як сі трафлєло людім, шо блискає, гримит і шось кличе, то казати дві імні — Йіван і Марія. І вдерти хустини, і такво навхрест, і так як то воно вже спасенне»²²³.

На Горохівщині виявлено варіант, що потерчата ви-являли себе як блукаючі вогники: «То, казали, літали нехрищані. Потерча називали. Огнем літало»²²⁴.

На Демидівщині, у селах поблизу Стира, появу неохрещених дітей пов'язують з цією річкою: «Десь в когось діти, певне, лишні були, шо народить і викидає в воду, то вони нехрещані, то, може, вони де і плескаюця»²²⁵.

Місця, де поховані потерчата, небезпечні для людей: «В нас тут одна була, і вона зробила аборт. До там убилось вже пару людей, — коні пужа'юця. Оце їдуть коні, і хай даже груз, і коні з доброго дива... То двоє убилось. Ну, там всігда... Або мотоциклом їде хто. Ну, чи п'яний, чи не п'яний — ну тудаж він доїде, і там його кине. То там, де закопала вона... То те потор-ча' шось мішає»²²⁶, «Поторчуки' — родяця і вмирають, чи вборти роблять. То на тому міс-ці потім блуд бере»²²⁷.

За померлими дітьми не можна нібито надто силь-но плакати, бо «їм на тамтому світі мокро, вони у воді стоять» тощо: «В мене хлопчик умер півтора року.

²¹⁴ Зап. 05.07.2012 р. у с. Волиця Буського р-ну Львів-ської обл. від Сахаревич Емілії Василівни, 1932 р. н.

²¹⁵ Зап. 11.07.2011 р. у с. Панькова Бродівського р-ну Львів-ської обл. від Паливоди Надії Андріївни, 1934 р. н.

²¹⁶ Зап. 08.07.2011 р. у с. Бордуляки Бродовського р-ну Львівської обл. від Гонгарик Надії Михайлівни, 1940 р. н.

²¹⁷ Зап. 18.07.2006 р. у с. Зєблази Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Стадницької Ганни Романівни, 1921 р. н.

²¹⁸ Зап. І. Гілевич 11.07.2006 р. у с. Іква Кременецько-го р-ну Тернопільської обл. від Барабаш Марії Яківни, 1939 р. н.

²¹⁹ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. н.

²²⁰ Зап. 14.07.2007 р. у с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. н.

²²¹ Зап. 15.07.2007 р. у с. Нарайка Славутського р-ну Хмель-ницької обл. від Боркалок Віри Фамілівни, 1923 р. н.

²²² Зап. 24.07.2007 р. у с. Цвігоха Славутського р-ну Хмель-ницької обл. від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. н., уро-дження с. Варварівка.

²²³ Зап. 05.07.2012 р. у с. Волиця Буського р-ну Львів-ської обл. від Сахаревич Емілії Василівни, 1932 р. н.

²²⁴ Зап. 08.07.2010 р. у с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл. від Фурманюка Василя Пилиповича, 1921 р. н.

²²⁵ Зап. 17.07.2010 р. у с. Вербень Демидівського р-ну Рів-ненської обл. від Рудюк Ольги Назарівни, 1932 р. н.

²²⁶ Зап. 07.07.2013 р. у с. Стара Олександрівка Пулин-ського р-ну Житомирської обл. від Кучер Віри Олек-сандрівни, 1931 р. н.

²²⁷ Зап. 10.07.2011 р. у с. Станіславчик Бродівського р-ну Львівської обл. від Мазєпи Богдана Петровича, 1943 р. н.

І приснилось мені — я стою на порозі, а то летить так як ключ, як воро'ни. Я до якоїсь баби кажу: дивіця-но, як гарно ворони летять. А та баба каже, в сні: «То не ворони, то анголі, а твоє, диви-но, — так дале-е-еко взад. Це твоє, бо ти плачеш, — а кажуть, що як вмере, то не тре' плакати, — да воно мокре да йому тяжко летіти»²²⁸.

Повсюдно на Волині ті, у кого померли діти, дотримувалися заборони не їсти до Спаса яблук, «бо всім діткам на тому світі даватимуть по яблучку, а тому не дадуть, скажуть — твоє свиня ззіла».

Якщо у сім'ї не велися діти (помирали до року), перед охрещенням у церкві дитину виносили з хати не крізь двері, а крізь вікно: «В нас колись от казали, що як дуже діти вмирали (що як вродиться дитина, в рік і помере), то як несли хлопчика до хресту, то передавали (його) через вікно. І вхрестили, і він живе, а до того повмирали. Но так говорили: «Передай через вікно»²²⁹.

За матеріалами В. Кравченка, навпаки, «де діти не ростуть, то, повернувшись од христа, кума подає дитину породілі проз вікно» [11, с. 89].

Трапляється, що померлих «без хреста» дітей ототожнюють з русалками: «Мусово скоро хрестили дітей, бо як вмере, то буде русалка»²³⁰. Загалом же русалками на Волині найчастіше вважають дівчат (або й хлопців), якщо вони померли на Русальному тижні. Поширені також варіанти з русалками як дівчатами-потопельницями, померлими між сватанням і заміжжям дівчатами та ін. [5].

Типовим для Волині є ототожнення з душами померлих і такого демонологічного персонажа як домовик. Якщо у хаті хто помирав, а після цього у ній виявлялася наче чиясь незрима присутність, вважали, що це домовик. Нерідко це душа, якій чимось не догодили, душа безпірно померлого. З домовиком можуть ототожнювати і покійника, який «приходить» по смерті. Зв'язок домовика з душами померлих проявляється і в багатьох інших аспектах [3].

²²⁸ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. н.

²²⁹ Зап. І. Гілевич 09.07.2006 р. у с. Шпиколоси Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Скакальської Галини Сергіївни, 1949 р. н.

²³⁰ Зап. 07.07.2009 р. у с. Колесники Гошанського р-ну Рівненської обл. від Хабун Ніни Артемівни, 1931 р. н.

Як бачимо, на Волині існує широкий комплекс явищ традиційної культури, пов'язаних з уявленнями про смерть та померлих. Це прикмети, які віщують смерть; дії, спрямовані на полегшення кончини; ритуальні дії для правильного опорядження покійника й забезпечення переходу душі на «тамтой» світ та забезпечення умов для її існування там; ритуальні дії для охорони живих від можливого негативно-го впливу померлих.

Низка уявлень демонологічного характеру стосується випадків, коли йдеться не про людей, яким уже «прийшла пора — та й треба умерти». Йдеться про смерть самогубців, немовлят, молодих людей, — а відтак про таких демонологічних персонажів, як чорт, потерчата, перелесник, русалки. Важливу частину демонології складають також уявлення про смерть «відьмарів». Безпосередньо пов'язані з тематикою смерті уявлення про домовика.

Поминальними мотивами просякнутий буквально весь народний календар волинян, насамперед періоди так званих поминальниць.

Показово, що більшість із зазначених уявлень збереглися донині, а зіставлення із записами столітньої давнини засвідчує порівняно не так багато змін. Це дає можливість констатувати перспективність подальших етнографічних пошукувань у сфері світоглядних уявлень на теренах історико-етнографічної Волині.

1. Б'ньковський Ів. Смерть, погребеніє и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованію народа / Ів. Б'ньковський // Киевская старина. — 1896. — Т. LIV. — № 9. — С. 229—261.
2. Б'ньковський Ів. Изъ области народныхъ вѣрованій о выходцахъ съ того свѣта / Ів. Б'ньковський // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXVIII. — № 9. — С. 108—110 (Д).
3. Галайчук В. Традиційні уявлення про домовика на історико-етнографічній Волині / Володимир Галайчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. — Вип. 48. — С. 343—382.
4. Галайчук В. Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині / Володимир Галайчук // Polska i ukraińska etnologia dzisiaj. Kontynuacje i perspektywy (Lwów, 24—27 września 2015) : abstrakty. — Wrocław ; Lwów, 2015. — S. 30.
5. Галайчук В. Українська міфологія / В. Галайчук ; іл. Т. Гущина. — Харків : КСД, 2016. — 288 с.

6. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1912. — Т. XXXI—XXXII. — С. 131—424.
7. Голосіння / упоряд., підгот. тексту, передм., комент., покажчики Ірини Коваль-Фучило. — Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2012. — 792 с. + компакт-диск.
8. Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Роман Гузій. — Львів : ІН НАНУ, 2007. — 352 с.
9. Каминський В. Къ народной демонологіи (изъ с. Косарева, Дубенскаго уѣзда Вольнской губ.) / Вячеславъ Каминський // Киевская старина. — 1906. — Т. XCIII. — № 5—6. — С. 9—11 (Д).
10. Коваль-Фучило І. Українські голосіння: антропологія традиції, поетика тексту / Ірина Коваль-Фучило. — Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2014. — 360 с.
11. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-яких іншніх, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом / Василь Кравченко. — Житомир, 1920. — 160 с.
12. Колесса Ф. Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності / Філарет Колесса // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. CCXLII : Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 7—82.
13. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальні обряди / Конобродська Валентина. — Т. 1. Етнолінгвістичні студії. — Житомир : Полісся, 2007. — 356 с.
14. Котляревській А. О погребальных обычаях языческих славянъ / А. Котляревській. — Москва, 1868.
15. Кривошапкинъ М.Ф. О Вольни и Минскомъ Полѣсьи / Михайль Фомичъ Кривошапкинъ // Зеленинъ Д.К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ, 1914. — Вып. 1. — С. 291—300.
16. Кузеля З. Посижіне і забави при мерці в українськiм похороннiм обряді / Зенон Кузеля // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1914. — Т. CXXI. — С. 173—224.
17. Кузеля З. Посижіне і забави при мерці в українськiм похороннiм обряді / Зенон Кузеля // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1915. — Т. CXXII. — С. 103—160.
18. Ленчевській Л. Похоронніе обряды и повѣрья въ Староконстантиновскомъ у. Вольнской губ. / Л. Ленчевській // Киевская старина. — 1899. — Т. LXVI. — № 9. — С. 70—78.
19. Морачевич І. Село Кобыля. Вольнской губерніи Новградволинскаго уѣзда / Протоіерея І. Морачевича // Этнографическій сборникъ. — Санктпетербургъ, 1853. — Вып. 1: Собраніе мѣстныхъ этнографическихъ описаній Россіи. — С. 294—312.
20. Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження : у 5-ти т. / наук. ред. М. Гримич. — Київ : Дуліби, 2015. — Т. 5: Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків. — 430 с.
21. Остапик І. Золоті розсипи Гологір / Іван Остапик // Народознавчі зошити. — Львів, 2002. — № 3—4. — С. 274—282.
22. Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту / Ярослав Пастернак // Матеріяли до етнології й антропології. — Львів, 1929. — Т. XXI—XXII. — Ч. 1. — С. 321—352.
23. Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині : монографія / Юрій Пуківський. — Львів, 2015. — 312 с. : іл.
24. Свенціцький І. Похоронні голосіння / Іляріон Свенціцький // Етнографічний збірник. — Львів, 1912. — Т. XXXI—XXXII. — С. 1—129.
25. Сушко В. Життя незкінчене: поховальна обрядовість українців Слобожанщини ХІХ—ХХІ ст. / В.А. Сушко. — Харків : СПДФО Бровін О.В., 2012. — 236 с.
26. Теодорович Н. Вольнь въ описаніяхъ городовъ, мѣстечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ, археологическомъ и др. отношеніяхъ. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Вольнской епархіи / составилъ преподаватель Вольнской духовной Семинаріи Н.И. Теодоровичъ. — Почаевъ, 1893. — Т. III: Уѣзды Кременецкій и Заславскій.
27. Теодорович Н. Вольнь въ описаніяхъ городовъ, мѣстечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ, археологическомъ и др. отношеніяхъ. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Вольнской епархіи / Н.И. Теодоровичъ. — Почаевъ, 1899. — Т. IV: Староконстантиновскій уѣзд.
28. Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ / П. Чубинскій. — С.-Петербургъ, 1872. — Т. 1: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство.
29. Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедици въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ / П. Чубинскій. — С.-Петербургъ, 1877. — Т. 4: Обряды: родини, крестини, свадьба, похорони.
30. Kolberg O. Wołyń. Obrzędy, melodye, pieśni / Oskar Kolberg. — Wrocław ; Poznań, 1964 [Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 36]. — Kraków : Reedycja fotooffsetowa, pierwodruk, 1907.
31. Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez p. Zofię Rokosowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim / Izy-

dor Kopernicki // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — Kraków, 1887. — Т. XI. — S. 130—228.

32. *Sokalski Bronisław. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym* / Bronisław Sokalski. — Lwów, 1899.

Volodymyr Halaichuk

TRADITIONAL BELIEFS ABOUT DEATH
AND THE DEAD PERSONS
ON THE HISTORICAL
AND ETHNOGRAPHIC VOLYN

The article covers the traditional notions about death and the deceased on the historical and ethnographic Volhyn. People's views on death and the otherworldly world are considered. The complex of funeral and memorial traditions and rituals is also described. Particular attention is paid to cases of deviation from the norm: premature or severe death, the invasion of the deceased or their souls into the world of living people. Representation of the posthumous existence of the soul in the folk calendar and demonology of the Volynians are illustrated.

Keywords: historical and ethnographic Volyn, death, deceased, hobgoblin, witch, suicide, «poterchata», mermaids.

Володымыр Галайчук

ТРАДИЦИОННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ
О СМЕРТИ И УМЕРШИХ
НА ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ
ВОЛЫНИ

В статье освещаются традиционные представления о смерти и умерших на историко-этнографической Волини. Рассмотрены народные взгляды на смерть и потусторонний мир. Описано комплекс похоронно-поминальных обычаев и обрядов. Особое внимание уделено случаям отклонения от нормы: преждевременной или трудной смерти, вторжению покойных или их душ в мир живых людей. Проиллюстрировано место представлений о посмертном существовании души в народном календаре и демонологии волянян.

Ключевые слова: историко-этнографическая Волинь, смерть, покойник, домовый, колдун, самоубийца, «потэрчата», русалки.